

2 Sámi álbmoga dearvvašvuotta – máhttočoahkkáigeassu ovdalis almmuhuvvon bohtosat álbmotguorahallamiin Norggas

Magritt Brustad (Dr. Scient.)

Sámi dearvvašvuodadutkama guovddáš, servodatdálkkaslaš Instituhitta, Romssa Universiteahta

2.1 Álgu

Dán kápihttalis ovdanbuktit ja čielggadit dieđuid almmuhuvvon dearvvašvuodaguorahallamiin mat leat čadahuvvon sámiid gaskkas Norggas. Kápihttal čalmmustahtta dávddaid ja dávdariskadagaldagaid álbmotvuodustuvvon dutkamiin ja mas sámiid čearddalaš gullelašvuoda lea oassin.

2.1.1 Álgoálbmoga dearvvašvuodadutkkus davvin.

Dutkamis davviguovllu álgoálbmogiid dearvvašvuoda lea čalmmustahttán fáttáid mat leat adnojuvvon earenoamáš relevántan dáid olmmošjoavkkuide. Almmuhuvvon dieđalaš girjjálašvuodas ovdanbohtá ahte dearvvašvuodadutkamis álgoálbmogiid gaskkas davviguovlluin leat mánja aktasašvuoda vaikko leatge viiddis geográfalaš guovllut ja stuora erohusat sosioekonomálaš dilálašvuodain ja eallineavttuin riikkaid gaskkas.

Dutkosat vejolaš dearvvašvuodaváikkuhusaid birra go orru dakkár guovlluin gos leat vuollegis temperatuvrrat lei ovdal guovddážis dán dearvvašvuodadutkamis. Iešguđetlágan logahasdávdda gávdnoštumi lea maid dai dutkojuvvon earenoamážiid daid riikkain gos leat heajos eallineavttut ja dearvvašvuodafálaldat dan dili ektui mii omd davviriikkaid álgoálbmogiin lea. Čadahuvvon dutkamis álgoálbmogiid gaskkas váibmo- ja varrasuotnavigiid birra leat deattuhan dan doaivaga ahte borramis árbevirolaš mearraborramušaid nugomat njuorjjo- ja fálisbuktagiid ja eará buktagiid main lea guolevuodja eastada váibmo- ja varrasuotnavigiid. Dán oktavuodas dávjá čujuhuvvo dutkamii mii lea čadahuvvon Ruonáeatnamis.

Mañimus áiggiid lea guhkilmas dávddaid ja vigiid birra dutkan šaddan áigequovdilin danin go eallinvuohki, doaibmadássi ja biebmodoallu lea rievdan. Diabetes II, váibmo- ja varrasuotnavigit ja buoidivuoda lassáneaddji gávdnoštumiid leat dagahan fuolastuvvama mii lea vuolggahan dutkama vai oahppat eanet dáid guovlluid álgoálbmoga biebmodoalu- ja dearvvašvuodadili birra.

Dutkamis leat maidai kárten man ollu birasmirkot leat árbevirolaš biepmuin ja iskan makkár váikkuhusaid dát dagaha davviguovlluid olmmošjoavkkuide. Dán leat earenoamážit deattuhan go leat dutkan álgoálbmotjoavkkuid geat borret biepmuid main sáhttet leat ng. njozet suddi birasmirkkot.

Dutkan iešsoardima birra, ja dutkan alkohola ja eará gárihuhttinmirkkuid geavaheami birra lea maidai fáttalaš suorggit mat leat leamašan áigequovdilat dearvvašvuodadutkamiid davviguovlluin.

2.1.2 Ovdalaš nállespesialisttalaš perspektiiva dálkkaslaš dutkamis

1900 vuosttaš jahkečuodi álgojahkebeali lei dat ahte mihtidit oaiveskálžžu guhkkodaga ja govdodaga sihke ealli ja jápmán olbmuin oassin dan ng. nállespesialisttalaš dutkamis man muhtun dutkanbirrasat vuoruhedje. Jurdda lei ahte dalá olmmoščeardda galge sirret ja mañjalastit olbmuid ovdánandási mielde. Dieđalašvuoda beroštupmi náliin lei álggahuvvon juo 1700-logus, go luonduhistorjjálaš vuogádathuksejeddjit álge juohkit olbmuid biologalaš dásiide olggaldas fysalaš dovdomearkkaid vuodul. 1800-logus dát lei stuora ja dehálaš dieđalaš suorgin man vuodul juhke Eurohpá álbmoga náliid mielde. Davvi Eurohpá dutkit áinnas bidje čuvgesvuovttat, alitčalmmat ja guhkesoavvat germánalaš dahje davviriikkalaš náli ovdánandási bajibužžii. Dán dutkama vuodđojurdda mii lea leamašan guovddážis lea earret eará ahte ng. nálleseaguhus sáhtii dagahit ahte allaseahtu olbmuid ovdii. Soames nállespesialistat oaivvildedje ahte dán dutkama váldoulbmilin lei sealluhit davviriikkaid náli buhtisvuoda.

Gaskasohteáiggis čadahuvvojedje nállespesialisttalaš guorahallamat miehta riikka. Davvi-Norggas vuoruhedje dutkat sápmelaččaid ja kvenaid. Báikkálaš olbmuid gaskkas lei stuora eahpádus ja vuosteháhku dáid guorahallamiidda.

Velá odnege lea, bures ipmirdahtti, oaiveskálžžu mihtideapmi hearkkes fáddán mañgga báikkis ja leage danin šaddan oktasaš negatiiva historjjálaš dearvvašvuodadutkama muitun dasa mas čearddalašvuolta lei fáddán. Vaikko

dálá dutkanbirrasat hilgot dan vuodđojurdaga mii lei guovddážiis nállespesialisttalaš dutkamis, de dattege dát historjjálaš noađđi mielddisbuktá ahte otná dutkiin geat dutket sápmelaččaid dearvvašvuoda lea earenoamáš ovddasvástádus fuolahit ahte dutkanbargu lea ehtalaččat dohkálaš ja dálá lágaid mielde.

Čujuhus

[1]

2.1.3 Čearddalašvuotta dálkkaslaš dutkamis

Váldohástalussan sápmelaččaid gaskas dearvvašvuodadutkamis lea das movt meroštit sámi álbmoga Norggas. Leat mánga dilálašvuoda mat dan dahket váttisin. Vuosttažettiin lea mángga báikkiin leamašan mealgadaš ”seaguhuvvon” čearddalaš álbmot. Maiddai lea guhkit ja ulbmilaš dáruiduhttinpolitihkka, lassin dasa ahte sámegeiella molssašuddi ládje lea ceavzán iešguđet guovlluin, dilálašvuoda ovdamearkan mii lea dagahan ahte giellagullelašvuotta ii dárbbas leat buorre reaidun mii govvida sápmelašvuoda gullelašvuoda.

Norggas ii gávdno čearddalaš logahat. Norggas dearvvašvuodadutkama várás iige leat lohpi geavahit Sámedikki jienastuslogu. Iešguđet dutkamat mat leat vuodđun dán kapihttala čearddalašvuoda ja dearvvašvuoda birra leat gieđahallojuvvon ja juhkojuvvon iešguđet ládje. Dat sáhtá ipmirduvvot eahpečielggasin, muhto duodašta maiddái ahte juohkit álbmoga čearddalaš siskkáldas čuldojuvvon joavkkuide sáhtá dagahit váttisvuodaid. Bohtosiid máid dás almmuhat berre dulkot dutkama gáržžideami ektui.

Oppanassiige leat geavahuvvon golbma iešguđetlágan gažaldaga čohkkemis dieđuid čearddalaš gullelašvuoda birra: Sohkašvuotta, giella ja iešvásihuvvon čearddalašvuotta. Juohke vuolit kapihttalis lea čilgejuvvon movt čearddalašvuotta lea šláddejuvvon daid dutkamušain masa čujuhuvvo.

2.1.4 Diehtogáldut

Oppalaččat leat Norgga áibbas unnán dearvvašvuoda dutkamušat almmuhuvvon mas sámi čearddalašvuotta lea dutkojuvvon. Vuosttažettiin lea dán kapihttala vuodđun bohtosat čuovvovaš dearvvašvuodaguorahallamiin: Finnmárkku-guorahallamat, Nuorra Davvin, Dearvvašvuoda ja birgenlági guorahallan dain guovlluin gos lea seaguhus sámi ja dáro ássan (SAMINOR-dutkamuš) ja soames registerepidemiologalaš dutkamat mat leat čadnojuvvon 1970 logu

álbmotlohkamii. Buot dát dearvvašvuoda dutkamuša bohtosat leat iešguđet ládje guorahallojuvvon čearddalašvuodašláddjema ektui. Kápihttal čujuha maidđái soames ovttaskas iskkademiide mas čearddalašvuoha lea oassin.

Finnmárkku-guorahallamat

Jagi 1974 rájes gitta 2003 rádjái čadahuvvojedje oktiibuot guhitta iešguđetlágan álbmotvuodustuvvon iskkadeami mas iske váibmo- ja varrasuotnavigiid riskadagaldaga Finnmárkkus Álbmotdearvvašvuodainstituhta ja Romssa universitehta Servodatmedisiinnalaš instituhta ovddas. Dađistaga iskkadeapmi viiddiduvvui nu ahte maidđái fátmasta eará dávddaid go dušše váimmo ja varrasuonaid. Buot Finnmárkku suohkanat ledje mielde iskkadeamis ja dain suohkaniin olbmot gaskal 20 ja 68 jagis serve, muhto muhtun dain iskkademiin ledje dušše muhtun suohkanat mielde ja ahkejoavkkut geat bovdejuvvojedje searvat. Finnmárkku-guorahallamis čohkkejuvvojedje dieđut čearddalaš gullevašvuoda birra go jerre áhku/ádjá čearddalaš gullevašvuoda birra ja sin, váhnemiid ja áhku/ádjá gielalaš duogáža birra.

Nuorra Davvin

Dieđuid čohkkemis Nuorra Davvin dutkamušas čadahuvvui 1994/1995 ja čuovvolandutkamušain golbma jagi maŋŋil (1997/1998). Guorahallama ulbmilin lei dutkat čearddalašvuoda, meannováttisvuodaid, psykalaš dearvvašvuoda ja gárihuhttinmirkkuid návddašeami Davvi Norgga nuoraid gaskkas. 21 joatkkaskuvlla Nordlánddas, Romssas ja Finnmárkkus bovdejuvvojedje searvat. Buot skuvllat ledje stuorit dahje smávit čoahkkebáikkiin. Stuorit gávpogiin ii oktage skuvla lean bovdejuvvon searvat. Oktiibuot 3186 olbmo serve vuosttaš iskkadeapmái (vástidanproseanta: 85%) ja 1670, mii mearkkaša 55 % dain geat serve álgoisikkadeapmái, serve maidđái čuovvolaniskkkadeapmái. Sámi čearddalašvuoha šláddjejuvvui dan mielde ahte leigo unnimusat okta váhnen dahje áhku/ádjá geat hupme sámegiela dahje ahte sis lei sámegielat gelbbolašvuoha.

SAMINOR guorahallan

Dearvvašvuoda- ja birgenlági guorahallan guovlluin gos lea seaguhuvvon sáme-dáru ássan (SAMINOR guorahallan) čadahuvvui 2003-2004. Guorahallan čadahuvvui Sámi dearvvašvuodadutkama guovddážiis, Romssa universitehtas lagas ovttasbarggu bakte Nationála Álbmotdearvvašvuodainstituhtain.

Guorahallamis geavahuvvojedje gažadanskovit lassin dearvvašvuodaguorahallamin oktan varraiskosiin. Dát guorahallan čuovui seamma málle mii lei váibmo- ja varrasuotnaiskkadeami man Álbmotdutkaninstituhtta mángii lei čadahan iešgudet guovlluin Norggas. Lassin dása de gažadanskovis jerrojuvvui earret eará čearddalašvuoda ja sámi kulturgullelašvuoda birra.

Guorahallan čadahuvvui oktiibuot 24 suohkaniin Finnmárkkus, Romssas, Nordlánddas ja Trøndelagas. 1970 olmmošlohkama dieđuid mielde ledje buot dain suohkaniin mat ledje mielde guorahallamis unnimusat 5 % sámit. Muhtun suohkanin ledje dušše soames bired váldon mielde guorahallami. Guorahallanguovllus leat buohkat geat leat riegeádan gaskal 1925-1967/68 ja 1973/74 bovdejuvvon searvat. 16 865 olbmo serve dutkamii. Dát mearkaša ahte 61 % vástidedje ja serve.

Čearddalašvuodadieđut SAMINOR-dutkamis fáttmasta almmuhuvvon čearddalaš duogáža, iežas, váhnemiid ja áhku/ádjá giella ja oasseváldiid iešmearriduvvon čearddalašvuoda.

Álbmotguorahallamat nátionála diehtovuodu vuodul

Jápmínárta ja borasdávdda registarat leat našunála registarat mat leat ollu geavahuvvon álbmotdutkanušain Norggas. Registarat leat maid dai geavahuvvon soames dutkanušain go leat dutkan buozalmasvuodaid ja jápmima sápmelaččaid gaskkas. Dieđut dain registariin leat, diehtobearráigeahču ja dálkkaslaš ehtalaš lávdegottiid dohkkeheami vuodul, vuosttažettiin laktojuvvon oktii 1970-olmmošlohkama čearddalašvuoda registariin. Gažaldagat mat ledje dán olmmošlohka čearddalašvuoda juohkima vuodđun lei iežas, váhnemiid ja áhku/ádjá giella ja iešmearriduvvon čearddalašvuodta. Dat gažaldagat ledje oassin 1970 olmmošlohkamis soames báikkiin Nordlánddas, Romssas ja Finnmárkkus.

Statistálaš guovddášdoaimmahat lea maid dai almmuhan álbmoga jámolašvuoda dieđuid ja dát lea maid dai dutkojuvvon geográfalaš ássanbáikki ektui sihke siskobealde ja olggobealde sámi ovdánahttinforandda (SUF) doaibmaguovllu.

2.1.5 Buozalmasvuodát/riskavárat mat lea oassin dán kápihttalas

Dán kápihttala fáttát leat vuosttažettiin mearriduvvon dán rádjai almmuhuvvon álbmotvuodustuvvon dearvvašvuoda-guorahallamiid hivvodaga (logu) mielde

Norgga sápmelaččaid gaskkas. Soames spiehkastagain, lea daid dutkamušaid vuodđun masa čujuhuvvo viiddis diehtovuodđu; jna. ahte dutkamušas leat máŋga oasseváldi. Kápihttal danin maiddái duodašta dárbbu joatkit dutkamušain vai dáhkida ja oažžu ovddastuslaš loguid norgga sápmelaččaid dearvvašvuodadili birra.

Kápihttalis lea dieđut mat gusket stuorit álbmotdearvvašvuodadávddaid birra nugomat borasdávdda, váibmo- ja varrasuotnavigit ja diabetes II, ja jámolašvuodaminstar. Ástmá ja allergiija gávdnoštupmi mánáin ja čoarbbealladasvihki (vihki) ja Bechterews dávda rávesolbmuin lea maiddai oassin. Viidáset lea čujuhuvvon biebmodoalu ja biebman dutkamušaide, ja dutkamuš alkohola ja duhpáha geavaheami birra. Mielalaš dearvvašvuolta mas iešsoardimin ja eará nagirdáلكasiid geavaheapmi guoskkahuvvo. Kápihttal loahpahunvvo soames bohtosiin ng. dearvvašvuodabálvalus dutkamušas ja dasa lassin čeahkkáigeasuin ja ahte lea dárbbun joatkit dutkamušain.

2.2 Jámolašvuohta

Čoahkkáigeassu

Jámolašvuođa logut sápmelaččaid gaskkas dážaid ektui duođašta smávva jámolašvuođa erohusaid. Dattege lea čadáhuvvon dutkamuš mii geažuha ahte sápmelaččaid gaskkas lea veaháš stuorit jámolašvuohta. Sivvan sáhtta leat stuorit jámolašvuohta vuoijjamašvardima dihte nissonolbmuid gaskkas ja iešsoardin ja lihkohisvuođat dievdduid gaskkas. Siseatnan sámi guovlluid nissoniid gaskkas lea guhkit áiggi leamašan rievddakeahtes jámolašvuohta. Muhto ain lea dárbbun leat áicavaš alla jámolašvuođa ektui sámi guovlluid nuorra dievdduid gaskkas ja geográfalaš erohusaid njuoratmánáid jámolašvuođas.

2.2.1 Álggaheapmi

Jámolašvuohta lea geavahuvvon álbmoga birgenlági ja dearvvašvuođa dili mihtádussan. Jámolašvuohta. Álbmoga jámolašvuohta sáhtta almmuhuvvot iešguđet ládje. Eanemus geavahuvvon lea dat go mihtidit galle iešguđet agi olbmot juohke 1000 dahje 100 000 olbmos leat jápmán.

Njuoratmánáid jámolašvuohta lea definerejuvvon nu ahte leat buot mánát mat jápmet ovdal go devdet ovttá jagi juohke 1000 eallin riegádan mánáidlogu ektui. Vurdojuvvon eallinahki lea maiddáai álbmoga jámolašvuođa mihtádussan. Norggas lea jápminárta registtar man sáhtta ávkkástallat álbmotdutkanmušaid oktavuodas.

2.2.2 Gáldut

Jámolašvuohta sápmelaččaid gaskkas lea dutkojuvvon 1998 rádjai jápminárta registara loguid vuodul mii lea čadnojuvvon 1970 olmmošlohkama čearddalašvuođa-dieđáhussii. Sámi čearddalašvuohta dán dutkosis lea definerejuvvon dan ektui ahte juogo áhkku dahje áddjá hupme sámegeiela dahje ahte olmmoš ieš atná iežas sápmelažžan.

Dievaslaš jápmin sihke olggobealde ja siskkobealde sámi ovdánahttininfoandda doaibmaguovllu lea geavahuvvon sámi čearddalašvuoda buhtadusmihtádussan, ja buohtastahttojuvvon 1991-2006 áigodagas.

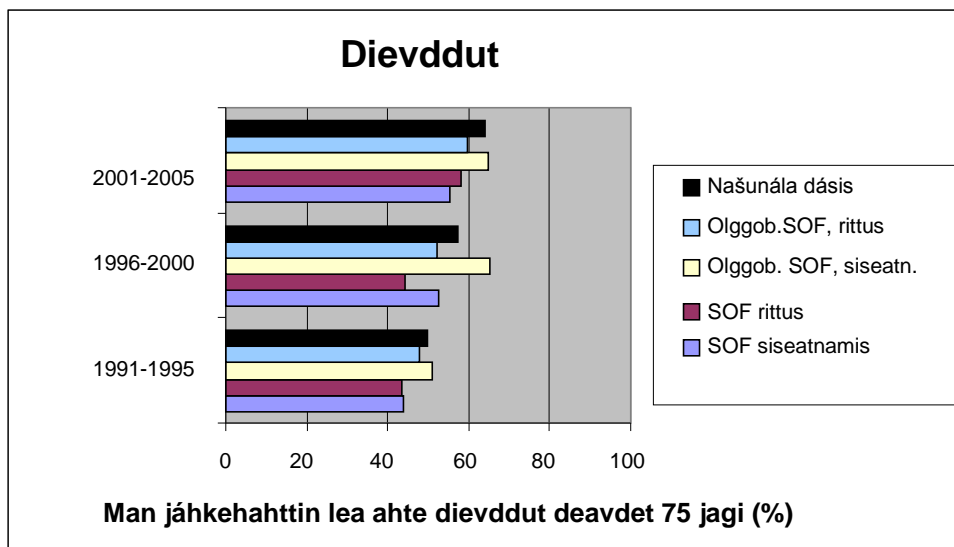
2.2.3 Jámolašvuodalogut

Go leat veardidan 1970-1998 áigodaga jámolašvuodastatistihka 1970 olmmošlohkama čearddalašvuodadieđáhusain leat gávnnahan veaháš stuorit jámolašvuoda sámi dievdduid gaskkas (6 %) ja nissoniid gaskkas (10 %) guovlulaš referánšaálbmoga ektui. Nissoniid gaskkas stuorit jámolašvuoha vuoiŋašvardima dihte sáhtá dán erohussii leat čilgehussan. Dievdduid gaskkas gávnnaimet dávjjibut ng. ilgadis jápmima, earenoamážit lihkohisvuodát ja iešsoardin.

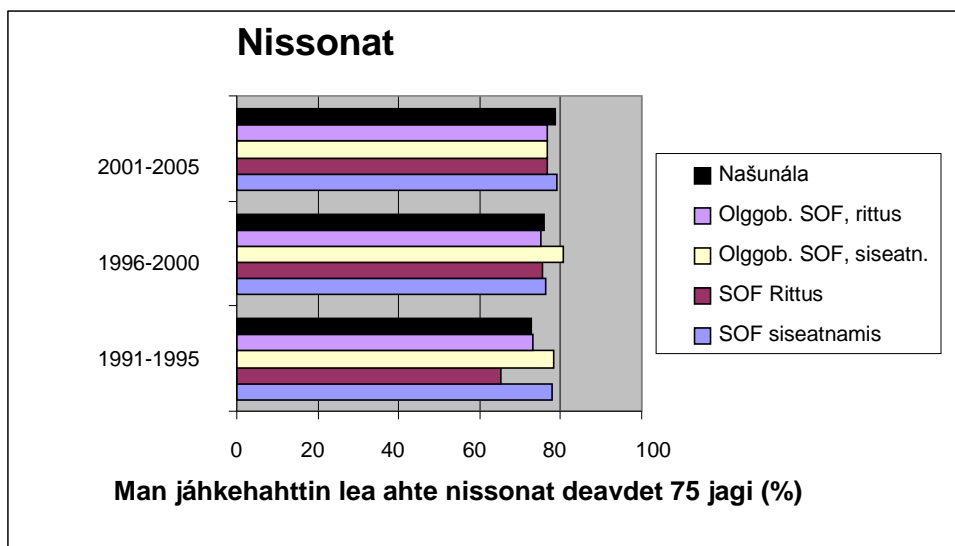
Figuvra 1 ja 2 čájehit man veadjehahti lea ahte dálá 15 jahkásaš nissonat ja dievddut vásihit deavdimis 75 jagi mas iešguđet áigodagaid jápminminsttar lea vuodđun. Figuvrrat earuhit ássiid geat orrot siskkobealde ja olggobealde sámi ovdánahttininfoandda (SUF) doaibmaguovllu ja rittus ja siseatnamis.

Dáin figuvrrain maddái ovdanbohtá ahte nissoniin eai leat leamašan stuora erohusat geográfalaš guovlluid gaskkas iige áiggu dáfus ge. Dán áigodagas gal orruleamen ahte dievdduid vurdojuvvon eallinahki lea guhkkon, masa čilgehussan sáhtá leat ahte váibmo- ja varrasuotnajámolašvuoha lea unnon ja man dievddut ožžo dávjjibut go nissonolbmot. Viidáset orruleamen nu ahte SUF-guovllu dievdduin lea leamašan alit jámolašvuoha go mii lea našunála ja olggobealde SUF-guovlluid loguid ektui (Figuvra 3). Dása sáhtá leat čilgehussan ahte SUF-guovlluin lea alla jámolašvuoha ng. “ilgadis sorpmi” dihte.

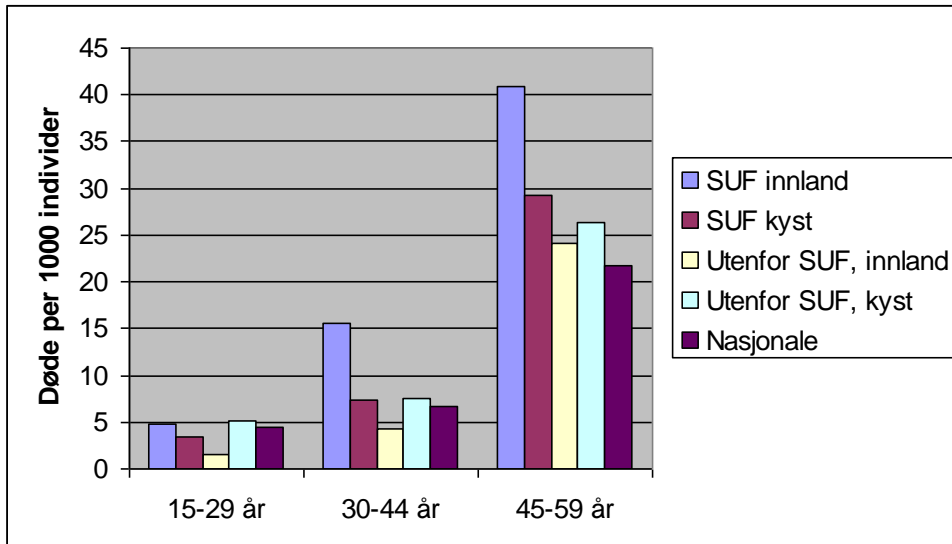
Figuvra 2.1 Man jáhkehahttin lea ahte iešguđet geográfalaš guovlluid 15-jahkasaččat ollejit deavdit 75 jagi mas vuodđun leat dievdduid iešguđet áigodaga jámolašvuodalogut. *Gáldu: Brustad et al 2009, Scandinavian Journal of Public Health.*

Figuvra 2.2 Man jáhkehahttin lea ahte iešguđet geográfalaš guovlluid 15-jahkasaččaid ollejit deavdit 75 jagi mas vuodđun leat nissoniid iešguđet áigodaga jámolašvuodalogut. *Gáldu: Brustad et al 2009, Scandinavian Journal of Public Health.*

Figuvra 2.3 Iešguđet geográfalaš guovlluid gaskal 15 ja 59 jahkásaš dievdduid jámolašvuodalogut (2001-2005). Gáldu: Brustad et al 2009, *Scandinavian Journal of Public Health*.

Oppalaččat sáhtta dadjat ahte jámolašvuodaloguin sápmelaččaid gaskkas dážaid ektui čájehit smávva jámolašvuoda erohusaid. Dát sáhtta duodaštit ahte jámolašvuodaminsttar lea dássejuvvon daid geográfalaš guovlluid gaskkas gos orrot unnán dahje ollu sápmelaččat. Dása lea čilgehussan ahte dán guovlluin lea measta sullásaš eallindilli, oahpahus ja dearvvašvuodafálaldat ja eará sirkumpolára álgoálbmotjoavkkuin fas áibbas nuppeládje.

Ain lea gal dárbblašlážžan áicilit čuovvut dan alla jámolašvuoda mii lea sámi guovlluin nuorra dievdduid gaskkas.

2.2.4 Njuoratmánáidjámolašvuoha

Iskkadeamit mat čadahuvvojedje Guovdageainnus 40- ja 50-loguin duodaštii hirbmat alla njuoratmánáidjámolašvuoda dan ektui movt lea muđui fylkka ektui ja riikka gaskameari ektui. Dán áigodagas eai gávdno registrerejuvvon čearddalašvuodalaš dieđut njuoratmánáid jámolašvuoda birra.

Tabealla 1 čájeha njuoratmánáidjámolašvuoda juohke 1000 eallin riečádan mánáidlogus sihke siskkobealde ja olggobealde sámi ovdánahttinfoandda doaibmaguovllu jagi 1991 rájes gitta 2006 rádjái ja lea juhkkovuvvon siseanan ja riddu Norggas davábeale Sáltoduoddara. Tabeallas eai leat gávpogat Áltá, Romsa ja Harstad mielde. Danin go tabeallas lea gáržžes lohkovuođu de ferte ferte jámolašvuodaloguid dulkot várrogasvuodain. Eanet dutkan guhkit áiggegeahčasteami vuodul lea danin dárbbášlaš ovdal go sáhtá dadjat maidege dasa ahte leago siseatnamis SOF guovllu olggobealde, duodaid vuolit njuoratmáná jámolašvuolta eará namuhuvvon guovlluid ektui.

Tabealla 2.1 Lohku riečáduvvon ja jápmán vuosttaš eallinjagi ja njuoratmánáid jámolašvuodalogut iešgudet geográfalaš guovlluin Davvi-Norggas davábealde Sáltoduoddara gaskal 1991 ja 2006. (gávpogat Romsa, Harstad, Áltá eai leat mielde)

Gáldu: Brustad et al 2009, Scandinavian Journal of Public Health

	SOF siskkobealde			SOF olggobealde	
	<i>Oktiibuot</i>	<i>Siseatn.</i>	<i>Riddu</i>	<i>Siseatnan</i>	<i>Riddu</i>
<i>Oktiibuot riečádan</i>	49799	1471	6152	2577	39599
<i>Jápme vuosttaš eallinjagis</i>	266	10	35	7	213
<i>Jápme vuosttaš eallinjagis juohke 100 eallin riečádan logu ektui</i>	5.3	6.8	5.7	2.7	5.4

Čujuhusat

[2-4]

2.3 Varra- ja varrasuotnavigit

Čeahkkáigeassu

Sámi álbmoga váibmo- ja varrasuotnavigit lea dutkojuvvon. Muhtun dutkamušat leat geažidan ahte dákkár dávddat leat hárvvibut sámiid gaskkas go čujuhusálbmogis vaikkovel leatge eanet dovddus riskabealit. Eará dutkamušat gal eai lean dán duodaštan. Danin lea dárbbášlaš eanet dutkan dán beali vai sáhttá dutkat vástitkeahces gažaldagaid mat gullet sápmelaččaid riiskii oažžut váibmo- ja varrasuotnavigiid.

2.3.1 Álgu

Váibmo- ja varrasuotnavigit leat dávddat váimmus ja varrasuonain rupmašis. Jápmin váibmo- ja varrasuotnavigiid dihte lassánii garrasit Norggas 1950 rájes gitta 1970 logu rádjai. Earret eará systemáhtalaš eastadandoaimmat dihte, mat álggahuvvojedje 1970-logu álggogeahčen dovddus riskafáktoriid ektui, de leat váibmo- ja varrasuotnavigiid lohku beliin njiedjan Norggas. Stuorámus njiedjan lea leamašan mañimus 15 jagiid.

Dehálaš váibmo- ja varrasuotnavigiid riskafáktorat leat buoiddeávdnasat varas, borgguheapmi, varradeatta, badjelmearálaš deaddu ja fysalaš doaimmahisvuoda.

2.3.2 Gáldoávdnasat

Váibmo- ja varrasuotnavigit sámi čearddalašvuoda ektui lea dutkojuvvon ng. Finnmárkku- ja Romssa-guorahallamiin maid riskafáktorat lea kártejuvvon. Dieđut Finnmárkku-guorahallamiin ja 1970- olmmošlohkamiin leat maiddái laktojuvvon oktii jápminárta registariin Norggas.

Dáin dutkamušain lea vuosttažettiin giellagullelašvuoha ja sámi sohka vuoha geavahuvvon mearrideames sámi oassálastiid dutkamušas.

SAMINOR-dutkamušas leat buoidde-ávdnasat varas guorahallojuvvon čearddalašvuoda ektui. Dás čearddalašvuoha juhkkajuuvui njelljii joavkkuide: 1) golmma buolvvaid sáme gielat olbmot, 2) olbmot geain lei unnimusat okta sámivuoda dovdomearka (giella, iešvásihuvvon čearddalašvuoha dahje bearášduogáš), 3) unnimusat okta kveana dovdomearka, muhto ii sámi ja 4) dáža.

2.3.3 Váimmo ja varradávddat sápmelaččain

Statisttalaš guovddášdoaimmahaga logut 60-logus juo čájehedje hárvvit váibmo- ja varrasuotnavigiid jámolašvuoda siseatnamis go rittus. Dát dagahii ahte ciekka dakkár navddus ahte sápmelaččain lei unnit riska dohppehallat dánlágan dávdii. 1970-logus bohte dutkosat mat geažidedje ahte sápmelaččain lei unnit riska jápmit váibmodohppehagain (váibmoháviin).

1974 Romssa-guorahallama bohtosat čájehedje ahte 8 % sámi dievdduin dieđihedje váibmo- ja varrasuotnavigi lagas bearrašis, 16 % suoma sogalaš dievdduin dieđihedje dan seamma ja 13 % dáža dievdduin.

Seamma áigodaga Finnmárkku-guorahallan čájehii ahte sámi dievdduin lei 40 % alit ng. riskafáktordássi go dáža dievdduin. Iešdieđihuvvon váibmo- ja varrasuotnavihki lei mealgat unnit sámiid gaskkas. Sivvan dasa ii lean dihtosis, muhto genehtalaš ja biraslaš čilgehusat lea ovdal árvaluvvon čilgehussan. Giellaváttisvuodát mat dagahedje ahte dávdat ja riskafáktorat almmuhuvvon iešguđet čearddalaš joavkkuin lea maidái árvaluvvon čilgehussan dása.

Go viidáset guorahalle 1970-logu Finnmárkku-guorahallama dieđuid, de jávke čearddalaš erohusat go lađastallamis vuhtiiválde váibmo- ja varrasuotnavigiid dovddus riskafáktoriid. Seamma ávdnasiid sullasaš lađastallamis, mas dutkamušas eret válde olbmuid geain lea leamašan váibmovihki man de gávnnavuvvui ahte sámi dievdduin lei hárvvibut váibmo- ja varrasuotnavihki go dáža dievdduin.

Dearvvašvuodaguorahallan mii čadahuvvui Finnmárkkus 1980-logu loahta geahčen ii duodaštan čearddalaš erohusaid váibmogeasáhat (angina pectoris) ja váibmodohppehaga gávdnoštumi ii nissoniin iige dievdduin. 1990-logu álggogeahčen čadahuvvui klinihkalaš joatkkaguorahallan njealji suohkaniin Finnmárkkus (Álttás, Deanus, Kárášjogas ja Guovdageainnus) mas eai gávdnan buoidde-ávdnasiid varas ii sápmelaččain iige dážain. Sámi váibmobuohccit dieđihedje hárvvibut sohkabeari dážaid ektui. Mearkkašanveara lea ahte bohtosat dán guorahallamis eai leat nu gallis leamašan mielde.

Go leat laktán 1970 čearddalašvuodaraportta dieđuid oktii Norgga jápminártaregitariin de leat e.e. sáhtán iskat váibmo- ja varrasuotnavigi gávdnoštumi Davvi-Norgga davimus oasis 1970 rájes gitta 1998 rádjai. Dán iskkadeamis lea gávdnan ahte sámi dievdduin lea 7% ja nissoniin 17% stuorit jámolašvuodariska váibmo- ja varrasuotnavigiid dihte go sii geat 1970 almmuhedje dáža čearddalašvuoda. Vástideaddji vuoiŋašvardima logut ledje

14 % dievdduin ja 28 % nissoniin. Dán dutkamušas ii lean, váilevaš dieđuid dihte, vejolaš iskat ahte lei go dáid erohusaide sivvan ahte ledje iešguđetlágan dovddus riskafaktora gávdnoštumit iešguđege čearddalaš joavkkuin.

Maiddái gávnnavuvvui ahte sámi dievdduin, geat garrasit ledje čadnon boazodollui, lei mealgat unnit riska go dáža dievdduin (sullii 30% unnit riska). Riska lassánii daid dievdduin geat eai lean nu garrasit čadnon boazodollui, nu ahte sii geain ii lean makkárge gullevašvuohta lei 20% stuorit riska oažžut váibmo- ja varrasuotnavigi go go dážain. Dát seamma mihtilmas minsttar ii gávdnon sámi nissoniin.

SAMINOR-dutkosis gávnnavuvvui ahte sámi nissoniin ja dievdduin gaskal 65 ja 79 jagi lei unnit kolesteroladássi go dážain. Gaskal 36 ja 49 jahkásaččain lei dilli baicca nuppeládje, alit oppalaš kolesterolaárvvut goappaš sohkabeali sápmelaččain.

Ain lea veastikeahtes gažaldagat váibmo- ja varrasuotnavigiid birra sápmelaččaid gaskkas. Mañimus logi jagiid eai leat čađahuvvon dutkamušat ođastuvvon loguiguin jápminártaregistaris. Álbmoga lassáneaddji doaimmahisvuohta, badjelmearálaš viehkaga ja eallindili joatki ”ođasmahttima” dihte orruleamen dárbblašlažžan čađahit ođđa dutkamuša váibmo- ja varrasuotnavigiid riska birra sápmelaččain.

Čujuhusat

[5-9]

2.4 Boras

Čoahkkáigeassu

Dutkamušat lea čájehan ahte eanas borashámiin eai lean erohusat sápmelaččaid ja čujuhusjoavkku gaskkas. Sápmelaččain lei dattege unnit riska oažžut muhtun borasdávddaid nugomat borasdávdda gassačoalis, ovdarávssás, geahppáin ja gožžaráhkus. Sivvan dása ii leat dovddus, muhto biebmodoallu ja eallinvuohki lea árvaluvvon čilgehussan.

2.4.1 Álgu

Borasdávdda sivvan lea dárkkiskeahtes seallašaddu dahje seallajuohku. Borasdávda ja váibmo- ja varrasuotnavihki lea dábáleamos jápminárta Norggas ja sivvan dasa go álbmot manaha birgenlági. Navddus lea ahte goalmádasa borasdávddaid sáhtá dálkkodit ja eastadit.

Lassin bearrái leat borasdávdda deháleamos riskafáktorat biebmodoallu, borgguheapmi ja fysalaš doaima.

Borasdávdda gávdnoštupmi sápmelaččaid gaskkas lea dutkojuvvon soames Davviriikkaid dutkamušain. Sápmelaččat leat adnojuvvon oalle ”dahppojuvvon” genehtalaš joavkun ja dasa lassin ahte muhtumat sápmelaččain ain lea mihtilmas eallindilli mii veaháš earrána čujuhusjoavkku olbmui.

Dán álbmoga borasdutkamušas leat leamašan guokte dehálaš ja movttiideaddji beali nugomat dat ahte makkár dearvvašvuoda váikkuhusat leat atomageahččaladdibávkalemiin Navaya Zemlyas 50- ja 60-logus ja atomareáktorlihkoisvuodas Tjernobylyas 1986.

2.4.2 Gáldoávdnasat

Borasdutkamuš davviriikkaid sápmelaččaid gaskkas lea geavahan našunála borasregistara dieđuid ja daid laktán oktii 1970 olmmošlohkama gielladieđuiguin.

2.4.3 Borasšlájat

Čadahuuvvon dutkamušat borasdávdda birra leat duodaštan ahte sápmelaččaid gaskkas lea oppalaččat unnit borasgávdnoštupmi go buohtastahtá našunála loguiguin ja referánsaálbmoga nissoniin ja dievdduin. Oppalaš čilgehussan sáhtá leat ahte soames borasšlájat eai leat nu dávjá sápmelaččain, nugomat čižžeboras, gassačoalleboras ja ovdaráksáboras.

Haldorsen ja Tynes leaba iežaska barggu vuodđun lea 1970 olmmošlohka čearddalašvuodadieđut, ja dutkan iešguđege borasšlájaid Davvi-Norgga sápmelaččaid gaskkas čujuhusálbmoga ektui. Bohtosiid čoahkkáigeasu oaidnit 2 tabeallas. Orruleamen ja hárvvibut boras sápmelaččaid gaskkas go čujuhusjoavkkus lei čielgaseabbo dievdduid gaskkas go nissoniid gaskkas.

Tabell 2.2 Borasdutkama čoahkkáigeasu borasgávdnoštumi birra Davvi-Norgga sampelaččain čujuhusjoavkku ektui.

<i>Borasšládja</i>	<i>Dievddut</i>	<i>Nissonat</i>
<i>Buot borasšlájat</i>	Sápmelaččain lea unnit riska	Sápmelaččain lea unnit riska
<i>Čoavjjis</i>	Eai leat erohusat	Eai leat erohusat
<i>Gassačoalis</i>	Sápmelaččain lea unnit riska	Sápmelaččain lea unnit riska
<i>Gožžaráhkus</i>	Sápmelaččain lea unnit riska	Eai leat erohusat
<i>Čiččis</i>	-	Eai leat erohusat
<i>Ovdarávssás</i>	Sápmelaččain lea unnit riska	-
<i>Geahppáin</i>	Sápmelaččain lea unnit riska	Sápmelaččain lea unnit riska

Čujuhus: Haldorsen ja Tynes (2005), European Journal of Cancer Prevention.

2.4.4 Vejolaš čilgehusat borasšlájá gávdnoštumi erohusain

Čilgehussan dasa ahte gassačoalleboras lea nu hárvve sápmelaččain sáhtá leat bearri ja ahte sápmelaččat leat eanet fysalaš aktiivvalaččat.

Sápmelaččaid ja dážaid borgguhangávdnoštupmi orruleamen oalle seammalágan. Oalle hárvves geahpes- ja gožžaráhkkáboras gávdnoštupmi leat goappašagat borgguheapmái čadnojuvvon borasšlájat. Danin eai sáhtte borgguhanvierut leat čilgehussan erohusaide maid dás leat gávdnan.

Árvaluvvon čilgehussan dasa go sápmelaččain oalle hárve lea ovdaráksáboras lea sin biebmodoallu ja fysalaš aktivitehta. Vejolažžan lea maiddái ahte sápmelaččat hárve servet čaza-čuovgamiidda ja iskkademiide ja nu sis sáhtta leat dávjjibut fuomáškeahtes ovdaráksáboras.

2.4.5 Boras ja biras

Maŋŋil geahččalanbávkalemiid Davvi-Ruoššas (Novaja Semlja) lea Stáhta Suonjardanbearráigeahčču, gitta 1960-logu rájes, ollerumašiskkademiid bakte mihtidan radioaktiivvalaš cesium-137 ávnasgávdnoštumi boazosápmelaččain ja maiddái bohccobierggus. Čižžeboras ja guoggomasráksáboras ja varaboras leat dat boaresšlájat maid navdet gávdnan lassáneaddji ioniserejuvvon suonjardeami dihte. Dattege ii leat duodaštuvvon ahte dát borasslájat dávjjibut gávdnojit sápmelaččain váikko lađastallamis leat geahččalan vuhtiiváldit ahte sápmelaččaid bohccobiergoborrana.

Lullisámi guovlluin, mat garrasepmosit šadde gillát maŋŋil Tsjernobyl lihkohisvuoda radioaktiivvalaš bázahusaid, eai leat čadahuvvon vuogádatlaš lađastallamat.

Čujuhusat
[2]

2.5 Diabetes Mellitus šládja II

Čoahkkáigeassu

Diabetes II gávdnoštumiid ektui eai leat čujuhuvvon erohusat sápmelaččaid ja dážaid gaskkas. Dattege orruleamen ahte leat iešguđetlágan váikkuhusat dovddus riskafáktoriin čearddalaš joavkkuid gaskkas. Čađahuvvon dutkan ii leat doarvái čielga vástádusaid ovddideames.

2.5.1 Álgu

Diabetes Mellitus šládja II lea dábálaš badjel 40 jahkásaš olbmui, ja odne einnostuvvo ahte diabetes šládja II deaivida 7000 geardde jagis. Sullii 120.000 norgalaččaid lea dát dávda. Norggas einnostuvvo ahte leat sullii 50-70.000 diagnosakehtes diabetes II šlája dáhpáhusa i Norge.

Diabetes I ektui buhcciid de diabetes II buhcciin maiddá buvttaduvvo insuliidna, muhto ii doarvái. Lassin dása leat mángasa geain lea insuliidnavuostálasvuolta (resistánsa) mii mearkkaša ahte rupmaša seallat eai njama insuliinna eaige sáhte danin oažžut sohkkara mii lea varas, mii dagaha alla sohkarhivvodaga varas.

Mañimus jagiid lea diabetes II dávjodat sakka lassanan. Sohkardávdá sivvan sáhtá leat buidodat ja fysalaš doaimmahisvuolta. Moanat dutkosat leat čájehan ahte maiddá dát dávda lea leavvan álgoálbmogiidda, eallinvuogi ođasmahttima olis, de lea eanet olbmot ožžot diabetes II dávdda.

2.5.2 Gáldut

1970 Finnmárkku-guorahallama loguid vuodul leat guorahallan iešdieđihuvvon diabetes gávdnoštumiid sámi čearddalaš joavkkuin. Sámi čearddalašvuolta lea dás mearriduvvon daid dieđuid vuodul mas lea muitaluvvon ahte lei go almmuhuvvon ahte juogo áhkus dahje ádjás dahje goappašagain sámi duogáš.

Maiddá gávdno dutkamuš mas leat geavahan jápminártaregistara 1970-logu čearddalašvuodaieđihuvvon gullelašvuoda, mas diabetes lea almmuhuvvon vejolaš jápminártan. Das eai leat earuhan gaskal diabetes I ja ii šlájaid. Sámi čearddalašvuodaektun dán dutkamušas lea ahte unnimusat nubbi, áhkku dahje áddjá hupme sámegeiela dahje ahte ieš anii iežas sápmelažžan.

2.5.3 Diabetes II šládja sápmelaččain

Čađahuvvon dutkamušat eai duodaš erohusaid sápmelaččaid ja referánsaálbmoga gaskkas diabetes II šlája gávdnoštumi ektui, ii iešdieđihuvvon gávdnoštupmi dahje ahte diabetes lea almmuhuvvon jápminártan. Dattege lea miellagiddevaš ahte máŋga dutkamušain leat gávnahan ahte sámi nissoniin lei alit rumaščoahkkisvuohta¹, mii lea okta dain deháleamos diabetes II šlája riskafáktoriin, muhto mii dattege ii dagat stuorit dávdá gávdnoštumi. Vejolaš čilgehussan dása sáhtá leat ahte čoahkkisvuođamihttu ii čohkke buoiddejuogu rupmašis ja ahte dat váikkuha riskii. Lea maiddái ságastallojuvvon man heivvolaš ja vuogasin lea geavahit rumaščoahkkisvuođa go buohtastahtá olbmuid geain leat oalle stuora erohusat allodaga dáfus.

Eanet dutkan lea dárbbášlaš gávdnamis ahte leago duođaid nu ahte sámi nissonolbmuiin badjelmeare deaddu ii dagat vejolašvuođa oažžut diabetes II dávdá nu movt dážasogalaččain dahká.

Lea maiddái miellagiddevaš dutkat diabetes II leavvama sápmelaččaid gaskkas Norggas fysalaš doaimmaid ja biebmodoalu ektui. Dán rádjái eai lea dutkamušat mat dán beali leat geahčadan.

Čujuhusat
[8;10;11]

¹ Gorri gaskal viehkaga ja allodaga

2.6 Ástmá ja allergiija

Čoahkkáigeassu

Dutkamuš dahkkon Davvi-Norgga mánáid gaskkas lea duođaštan ahte sámi mánáin dávjjibut dieđihuvvo ástmá ja allergiija go dáža mánáin. Dákkár dutkamuš rávesolbmuid gaskkas ii leat čadahuvvon. Gávdnoštumit mánáid gaskkas leat miellagiddevačča, muhto ferte duođaštuvvot eanet dutkamušain ovdal go dán ollásit sáhtta duođaštit.

2.6.1 Álgu

Ástmá lea bissovaš dávda vuoiŋŋahatbohcciin mii dagaha vuohku lossa vuoiŋŋahagain dahje gosahagain. Ástmá dihtto dávjá oktanaga ihtalanvigiin ja allergiijain mii sáhtta dihttot birasdilálašvuodaid vuodul nugomat duhpátsuova, áibmonuoskkideami, ja lávttasvaháгат viesuin dain olbmuin geain leat genat ovdánahttut ástmá. Allergiija dagaha givssiid nugomat sakŋideami, ihtalanvigi, čalbmesiejahasa, njunnedahpahaga, gosahaga ja lahppaseami go lea lahka allergiijaávdnasiid nugomat viesogavjja, šattogavjja ja návddiid. Navdojuvvo maiddái ahte "beare garra buhtisvuohhta" sáhtta dagahit stuorit ástmá ja allergiija riska.

Navdojuvvo maiddái ahte sihke ástmá ja allergiija leat bearridávddat. Dutkosat leat maiddái duođaštan ahte ovtta riikka iešguđet čearddalaš joavkkuin sáhttet leat iešguđetlágan ástmá gávdnoštumit.

2.6.2 Gáldut

Norggas leat dutkan ástmá ja allergiija gávdnoštumi Davvi-Norgga sámi mánáin dáža mánáid ektui logi jagi áigodagas gaskal 1985 1995 rádjái. Dáid dutkamušain sámi čearddalašvuohhta mearriduvvui jus mánáid sihke áhkus ja ádjás lei sámeigiella eatnigiellan.

2.6.3 Ástmá sápmelaččain

Oppalaččat gávdnui lassáneaddji ástmá ja allergiija gávdnoštupmi Davvi-Norgga mánáin gaskal 1985 ja 1995. Sámi mánáin lei stuorit ástmá ja allergiija gávdnoštupmi go dáža mánáin. Stuorimus ástmá ja allergiija gávdnoštupmi lei sámi bártiin. (Tabealla 3 ja 4)

Tabealla 2.3 Ástmá ja allergiija gávdnoštupmi (%) sámi ja dáža mánáin Davvi-Norggas 1985 ja 1995. Gáldu: Selnes et al (2002) *Pediatric Allergy Immunology*

	1985 (n=10 093)	1995 (n=8 676)
<i>Ástmá</i>		
Sámi	6,0	13,6
Dáža	5,1	8,2
<i>Allergiijalaš čalbmesiejahas</i>		
Sámi	19,4	32,6
Dáža	16,1	21,6

n= olbmuid lohku

Nu guhkas go mii diehtit de eai leat Norggas čadahuvvon olmmošdutkamušat rávis sápmelaččain gávdnamis ástmá ja allergiija gávdnoštumi.

Tabealla 2.4 Ástmá ja allergiija gávdnoštupmi (%) čearddalašvuoda ektui bártiin ja nieiddain Davvi-Norggas 1985 ja 1995. Gáldu: Selnes et al (2002) *Pediatric Allergy Immunology*

	1985 (n=10 093)	1995 (n=8 676)	1985 (n=10 093)	1995 (n=8 676)
	Bártit		Nieiddat	
<i>Ástmá</i>				
Sámi	8,0	17,5	4,0	9,8
Dáža	6,5	9,8	3,6	6,6
<i>Allergiijalaš čalbmesiejahas</i>				
Sámi	21,7	37,6	17,0	27,8
Dáža	18,4	24,9	13,7	18,5

n= olbmuid lohku

Čujuhusat

[12]

2.7 Čoarbbealladasvihki ja Bechterews dávda

Čoahkkáigeassu

Guhkit áiggi lea dieđihuvvon alla gávdnoštupmi čoarbbealladas vihki sápmelaččain. Muhto álbmotvuodustuvvon logut eai gávdno ja mat galggaše dán duodaštit. Buohstastahhtindutkamuš ii leat čadahuvvon mas galggaše iskat čoarbbealladasdysleksija gávdnoštumi sámiin dážaid ektui. Guorahallamis olbmuid dihto sámi guovlluin lea čájehan alla gávdnoštumi, muhto loguid doallevašvuhta álbmoga ektui lea eahpečielggas.

Daid seamma dutkamušain lea fuomášuvvon stuorit HLA-B27 gena gávdnoštupmi ja mii lea dagahan stuorit riska oažžut Bechterews dávdda. Eanet dutkan lea dárbbaslaš ovdalgo sáhtá almmuhit Bechterews dávdda riska ja gávdnoštumi Norgga sápmelaččain.

2.7.1 Álgu

Čoarbbealladasvihki lea Emi-vihki čoarbbealladđasis. Čoarbbealladas lea jorbáladas mii lea čoarbbealnorrasa bajimus geažis. Dát jorbáladas galgá heivet čoarvedávtti lađasgohppái. Sis geain lea čoarbbealladasvihki lea dát gohppi beare coagis. Dat dagaha ahte čoarbbealnoras sáhtá "beassat" lađasgobis ja čoarbbealli beassá lađđasis. Mii dagaha dán dávdda eat dieđe, muhto doaivut ahte dat lea bearri. Leat fuomášuvvon stuora erohusat gávdnoštumis muhtun čearddalaš joavkkuid gaskkas.

Bechterews dávda lea vuolši čielgedávttis ja stuorit lađđasiin. Dat dagaha stirddu ja bákčasiid. Dávdda duogáš lea vuos eahpečielggas, muhto dat čuovvu sogaid, mii sáhtá duodaštit ahte lea bearri dávda. Lea fuomášuvvon ahte 90% sis geain lea dát dávda maidái leat gávdnan HLA-B27 gena. Oppalaččat lea dán gena gávdnoštupmi oalle allat arktalaš álbmogiin.

2.7.2 gáldut

Mañimus áiggi leat dutkan čoarbbealladasvihki ja bechterews dávdda gávdnoštumi sápmelaččain. Dán dutkamušas leat iskan oktiibuot 348 Guovdageainnu ja Kárášjoga sápmelačča. Sápmelaččat dán dutkamuša mielde leat sii geain unnimusat áhku ja áddjá lea sápmelaš.

2.7.3 Čoarbbealladasvihki sápmelaččain

Ovddit čuohtejagi vuosttaš jahkebeali raporterejuvvui alla gávdnoštupmi čoarbbealladasvihki sápmelaččaid gaskkas čujuhusálbmoga ektui. Dan oktavuodas lea árvaluvvon ahte sivvan alla gávdnoštupmái sáhttá leat go sápmelaččat geavahedje gietkama mánáide.

Tabella 2.5 Čoarbbealladasvihki gávdnoštupmi (%) sápmelaččain (1987)

Gáldu: Johnsen K et al (2008) International Journal of Circumpolar Health

	Lohkku olbmot	Čielga vihki	Láivves vihki
Dievddut	150	14	17
Nissonat	165	21	24
Oktiibuot	315	17	21

Čoarbbealladas vihki gávdnoštupmi mii ovdanbohtá 5 tabeallas lea čađahuvvon dutkamušas Kárášjogas ja Guovdageainnus jagi 1987's. Dán dutkamušas gávdne ahte 38% dain geat serve lei láivves dahje čielga čoarbbealladas vihki. Nissoniin dávjjibut go dievdduin. Čoarbbealladasvihki lassánii maiddái agi mielde.

Lea dárbbaslaš čađahit eanet dutkama mas eanet olbmot leat mielde vai sáhttá gávdnat vejolaš čoarbbealladasvihki sivaid sápmelaččain.

2.7.4 Bechterews dávda sápmelaččain

Juo 1970-logu rájes gávdne oalle alla gávdnoštumi 26% HLA-B27 gena sápmelaččain Davvi-Norggas. 10% Lulli-Norgga álbmogis ges gávdne dán gena. Dutkamušat Davvi-Norggas main *eai* leat juohkán dutkanválljemiid čearddalaš joavkkuid mielde de lea 16% HLA-B27 gena gávdnon ja Bechterews dávdda gávdnoštupmi mii lea 1,1-1,4 %. Dutkamuš sápmelaččaid gaskkas Kárášjogas ja Guovdageainnus 1987 rájes gávdne Bechterews dávdda 1,8 % dutkojuvvon sápmelaččaid gaskkas, ja daid gaskkas lei 91% geain lei HLA-B27 gena. Oktiibuot dán álbmotvuodustuvvon dutkamušas gávdne HLA-B27 gena 24%. Jus buohtastahttá eará álbmotvuodustuvvon dutkamušaiquin de lei sihke Bechterews dávda ja HLA-B27 gena gávdnoštupmi allat dán dutkamušas. Dát logut leat gáržžes olmmošjoavku gaskkas (384 olbmo) čohkkejuvvon lassin dása ahte vejolaš diagnosalaš vuogit sáhttá lea čilgehussan stuora erohusaide.

Eanet dutkan lea dárbbaslaš oažžumis duohta loguid Bechterews dávdda ja HLA-B27 gena gávdnoštumi sápmelaččaid gaskkas Norggas.

Čujuhusat

[13]

2.8 Biebmodoallu ja biebman

Čoahkkáigeassu

Ođđaset biebmodoalloguorahallamiin leat gávdnan biebmominstara álbmoga gaskkas mii garraset lei čadnon geográfalaš ássanbáikái go sámi/dáža čearddalašvuhtii. Maiddái bođii ovdan ahte siseatnamis lei čielgaset oktavuohta gaskal čearddalaš gullevašvuođa ja biebmominstara go máid gávdne rittus.

Guorahallamat leat geažuhan mealgadis vuollegeabbo ruovdevátni gávdnoštumi siseatnan sápmelaččain, masa vástádussan sáhtta leat ahte siseatnamis borret ollu bohccobierggu. Dán váidudeaddji beavttu bohccobierggus gávdnui eanemus váruhuvvon joavkkus nugomat nissonat šattolašvuođa agis.

2.8.1 Álgu

Bissovaš dávddat nugomat boras, váibmo- ja varrasuotnavigit ja diabetes leat sivvan badjel beali jápmimiidda miehta máilmmi. Registreremat čajehit ahte dát dávddaid gávdnoštupmi lea lassanan ja dáidda lassin lea maiddái buidodat ja badjelmeare deaddu. Dutkan lea čajehan ahte sivvan dasa go dát dávddat ihtet buori muddui lea biepmuide čadnojuvvon ja daid sáhtta eastadit jus borra dearvvašlaš biepmuid.

Biebmodoallu ja biebmodutkan leat dehálaš reaiddut earret eará kártemis bissovaš dávddaid riska álbmogis.

Dán kápihttalis almmuhuvvojit dieđut biebmominstara lađastallamiid ja ruovdeárvvuid birra sápmelaččaid gaskkas.

2.8.2 Gáldodieđut

Biebmodieđut masa čujuhuvvo dás leat čohkkejuvvon dušše álbmotvuodustuvvon SAMINOR dutkamušas. Earrát dan de eai bálljo obage gávdno biebmodoalldutkamušat čađahuvvon sápmelaččaid gaskkas ja dat mat gávdnojit leat smávit joavkkuin dahkkon. SAMINOR-dutkamušas čohkkejuvvojedje muhtun dieđuid biebmodoalu birra. Dasa lassin čohkkejuvvojedje varraiskosat main leat iskan ruovdeárvvu sápmelaččain gávdnamis ruovdeárvvu erohusaid geográfalaš ássamis, biebmovieruin ja čearddalaš joavkkuid gaskkas.

SAMINOR čearddalašvuohta lea juhkkovuvvon njealji šlájaid. ”Sámi I” joavkkus ledje sii geain golmma mañimus buolvvain hupme sámegiella, ”Sámi II” joavkkus ledje sii geain unnimusat juogo áhku dahje áddjá lei sámegielat, ”Sámi III” joavkkus ledje sii geain lei unnimusat okta sámi čearddalašvuođamearka (giella, iešvásihuvvon sámi čearddalašvuohta, bearášduogáš). ”Ii-sámi” joavkkus ledje buot eará geat eai gullán guđege sámi jovkui.

Biebminsttarladastallan

Biebmodiedut SAMINOR-dutkamušas lea geavahuvvon iskamis sámi álbmoga biebminstara. Dábálaš vuohki iskat biebmaniid ja dearvvašvuođa lea leamašan ahte ladastallat ovttaskas fáktoriid biepmus nugomat bipmosiid, earenoamáš biebmogálvvuid, dahje man ollu energiija oažžu ja movt dat váikkuha dearvvašvuhtii. Biebminsttarladastallamis, iskkada biebmodoalu oppalaččat. Dat sáhtá muhtun oktavuodain lea eanet heivvolaš metodalaččat danin go dat ii gáibit nu ollu biepmoallogažaldagaid gažadanskovis seammásgo bohtosiid muhtun oktavuodain sáhtá leat álkit dulkot. Nu lea danin go biebmodoalus sáhka oažžumis máŋga iešguđetlágan borramušgálvvuid, *iige* ovttaskas bipmosiid, ja ahte biebmodoallu olbmuid gaskkas iskkademiin dávjá lea báhkkođuvvon meroštallojuvvon biebminstariin.

Biebminsttarladastallamat SAMINOR iskkademiis čađahuvvui nu ahte sii geat serve dutkamušii juhkkovuvvojedje joavkkuide biebmodoallogažaldagaid ovttaláganvuođa mielde. Viidáset biebmojoavkkut dahje biebminstarat leat ladastallon čearddalašvuođa, geografiija ja dearvvašvuođameanuid ektui.

Biebmodoalu minsttar

Gažadanskovi dieđut SAMINOR-dutkamušas biebmodoalu birra vihtta iešguđetlágan biebminstara mearriduvvojedje ja namuhuvvojedje dan mielde mii buoremusat govvida biebminstariid: 1) Bohccobiergu, 2) Guolli, 3) Gaskamearalaš, 4) Šattut ja ruotnasat ja 5) Oarjjil/árbevirolaš mearalaš.

”Bohccobiergojoavkku oasseváldit” borre ollu bohccobierggu ja bohccobiergobuktagiid ja ealgabierggu, suovastuvvon ja sáltejuvvon guoli ja

vuoššangáfe. Dán joavkku mihtilmasvuohtan lei ahte das ledje olbmot geat golmma mañimus buolvvain ledje sámegiela (Sámi I), dávjá badjelmeare lossat ja unnán fysalaš doaimmat.

”Guolejoavkkus” ledje olbmot geat dávjá borre buot mearrabiebmo buvtagiid mat namuhuvvojedje skovis. Dán joavkkus ledje nissonolbmot eanetlogus ja sii iežaset dearvvašvuođa namuhedje “ii nu buorre” masá čilgehussan sáhtá leat ahte joavkkus alimus gaskamearalaš ahki.

”Gaskamearalaš” biebmo minstarjoavkku mihtilmasvuohtan biebmo doalu gažaldagain lei ahte vástidedje ahte sii borre gaskamearalaččat buot biebmo slájain earret čielgamielkki, sáltejuvvon ja suovastuhtton guoli ja vuoššangáfe, márfiid, spiinnebierrgu ja lábbábierrgu. Dán joavkkus ledje eanas dievddut.

”Šattut ja ruotnasat” jovkui gullevaš olbmot borre ollu šattuid ja ruotnasiid ja dása lassin vel vuoncábierrgu, pasta, deaja ja čázi. Dán joavkkus ledje eanas nissonolbmot ja olbmot geain lei dearvvašdiđolaš eallinvuohki ja geat atne aldineaset “hui buori” dearvvašvuođa.

Mañimus biebmo minstarjoavkku gohčoduvvon ”oarjjil/árbevirolaš mearalaš” mas ledje olbmot geat dieđihedje dávjá borra ng. oarjemáilmmi borramušgálvvuid nugomat hamburgeriid, pizzaid, márfiid, ruitoseagáža, spiinnebierrgu ja gusabierrgu. Dán joavkkus dieđihedje maid dái dávjá borrat árbevirolaš borramušaid guole-vuoivasa ja meadđemiid lassin dasa ahte vel borre bossubierrgu, mearralotti moniid ja juhke filttargáfe.

Tabella 2.6 Biebminsttar iešgudet mihtilmasvuodaid ektui. Logut leat proseantan almmuhuvvon. (2003/2004) Gáldu: Brustad et al 2008 Int J Circumpolar Health

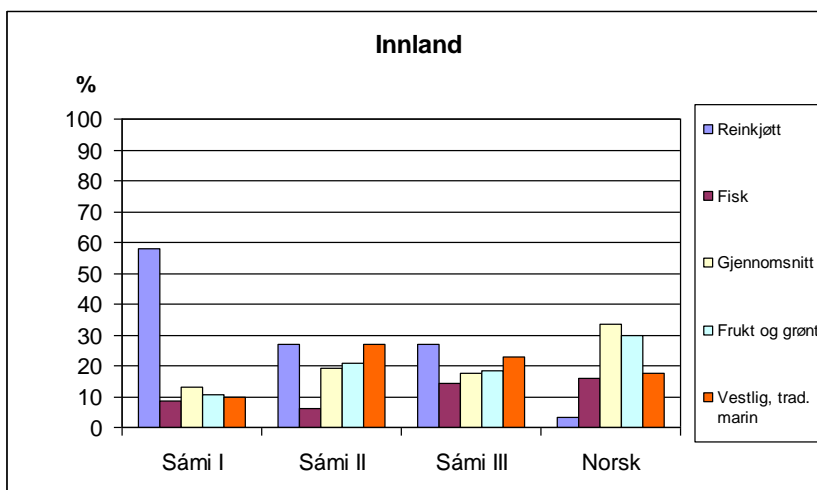
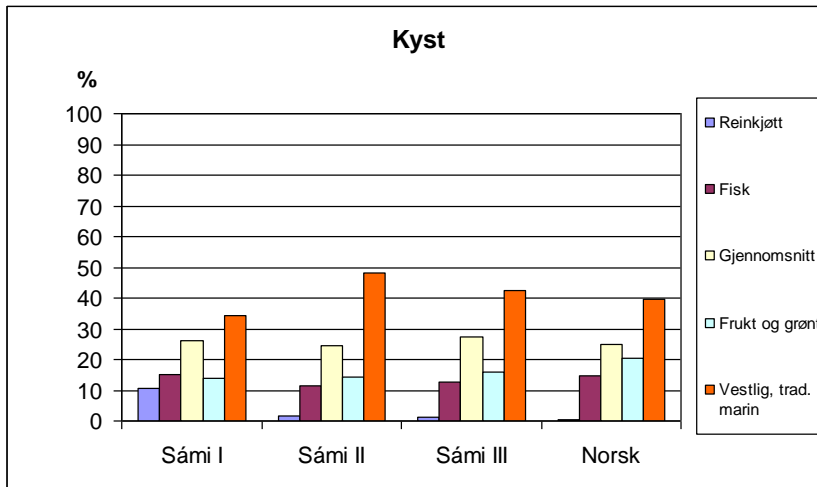
Biebminsttarjoavkkut oktiibuot 12816 olbmo iskojuvvon					
	<i>Bohccobiergu</i>	<i>Guolli</i>	<i>Gaskamearri</i>	<i>Šattut ja ruotnasat</i>	<i>Oarjjil, árbevirolaš mearalaš</i>
Sohkabealli					
Dievddut	50	42	55	29	55
Nissonat	50	58	45	71	45
Ahki					
36-49	42	18	37	39	39
50-64	42	45	41	43	44
65-79	16	37	22	18	17
Geografiija					
Riddu	17	82	80	77	91
Siseanan	83	18	20	23	9
Čearddalašv. ²					
Sámi I	72	9	8	7	6
Sámi II	12	12	14	12	19
Sámi III	5	7	7	6	8
Eai-sámit					
	11	72	70	75	67

Sullii 80% sis geat leat leamašan mielde iskkadeamis ásse rittus, dattege váile 80% ”Bohccobiergojoavkkus” ásse siseatnamis. Gullelašvuhta iešgudet biebmojoavkkuide lei eanet čadnásat geografijii go čearddalašvuhtii (Figuvra 4), earret Sámi I joavku go badjel 70 proseanta gulle ”bohccobiergojovkui”.

Riddoguovllu ássiide čearddalaš unnán váikkuhii biebminstariid. Siseatnamis gal gávnnavuvui ahte biebmodoallu lei čadnon čearddalašvuhtii (Figuvra 4).

² ”Sámi I” leat olbmot gain golmma mañimus buolvvain lea leamašan sámegealla eatnigiellan, ”Sámi II” leat olbmot gain lea sihke áhkku ja áddjá geat hupmet sámegealla, ”Sámi III” leat olbmot gain lea unnimusat okta identteamearka (giella, iešvásihuvvo sámi čearddalašvuhta, bearášduogáš). ”Eai-sámit” leat earát geat eai gula guđege sámi joavkkuide.

Figuvra 2.4 Biebminstarjoavkuid juohku siseatnama ja rittu gaskkas čearddalašvuoda ektui³. (2003-2004) Gáldu: Brustad et al 2008 Int J Circumpolar Health.

Ruovdevátni ja biebmodoallu

Riikkaidgaskasaččat lea ruovdevátni mealgadis vátnedávda man sivvan earret eará lea heajos biebman ja bissovaš dávddat. Ruovdevátni sáhtá dagahit heajut dábálaš dearvvašvuodadili, earenoamážiid mannodávdda ahkásaš nissoniin, ja

³”Sámi I” leat olbmot gain golmma mañimus buolvvain lea leamašan sámegiella eatnigiellan, ”Sámi II” leat olbmot gain lea sihke áhkku ja áddjá geat hupmet sámegiela, ”Sámi III” leat olbmot gain lea unnimusat okta identtamearka (giella, iešvásihuvvo sámi čearddalašvuodta, bearášduogáš). ”Eai-sámit” leat earát geat eai gula guđege sámi joavkkuide. .

vuorasolbmui ja mánáin. Ruovdegáldu biepmuin leat ealánbuktagat, muhto ruovdi gávdno maiddá šattu, gortnis ja ruotnasiin.

Ruovdevátni lea dábáleamos biebmovátni Norggas. Varrasonahat (vuollegis varraproseanta go lea unnán ruovdi) dagaha ahte rupmaša ii nákke fievrridit oksygena. Varrasonahat ovdána njozet ja sáhtta čuožžilit juogo ruovddeváni dihte mii dávjá čuožžila vardimiid maŋŋil, lassáneaddji ruovdde-dárbbu dihte nugomat áhpehisvuoda dilis dahje jus lea ožžon beare unnán ruovddi borramuša bakte.

Árra dávdaovdasiid dihte sáhttet čuožžilit mánŋa ja eahpedábálaš givssit nugomat ahte šlieddána/váibá, ahte šaddá šovkes liiki, oaivebávččas, beallješuva, oaivejorgása ja heajut bargonávcca.

Duođalaš varrasonahaga dávdamearkan lea lossavuoŋŋahat, jođanis rávkkas ja váibmováidun.

Dán kápihttalas leat čađahuvvon mihtideamit sihke friddja ruovddi varas ja vurkejuvvon ruovdi rupmašis čadnojuvvon dasa ahte govvidit álbmoga ruovdeárvvu.

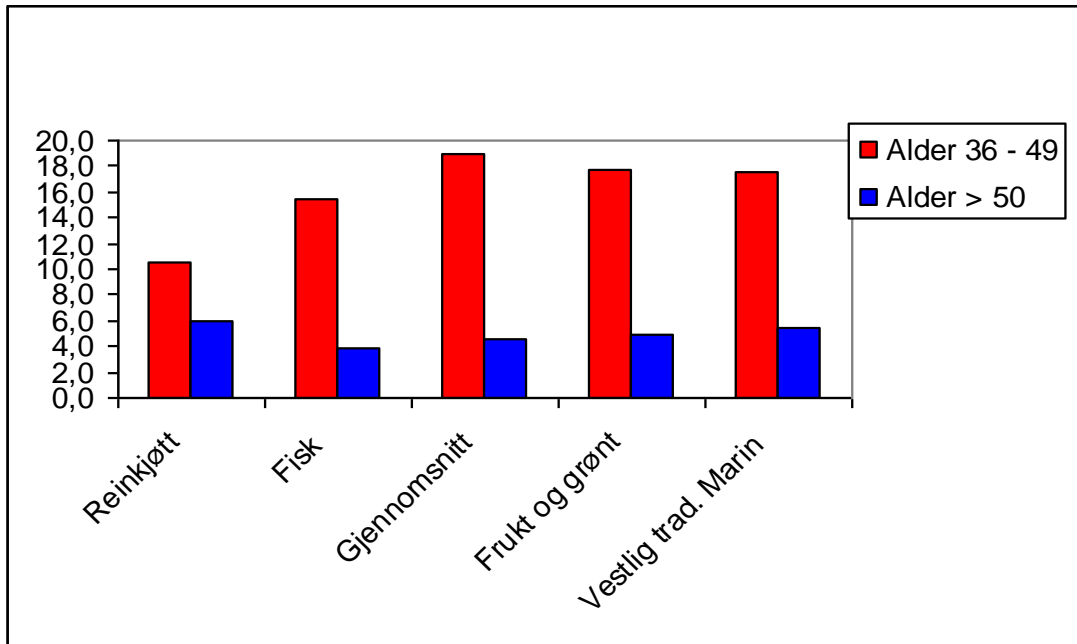
Ruovdde-árvu sápmelaččain

SAMINOR-dutkamuša bohtosat čájehedje ahte gaskamearálaš vurkejuvvon ruovddemihttu lei eanet dievdduin go nissoniin. Dutkamuš čájeha ahte maŋimus golmma buolvva sámegielat olbmui, lei stuorit gaskamearálaš ruovdedássi. Dievdduin, maŋŋil go ledje deavdán 60 jagi, de ruovdedássi rupmašis jahkásažžat njejai. Ruovdedássi gaskal 50 ja 70 jahkasaš nissonolbmui lassánii, mii mearkkaša maŋŋil go mannodávda olát bisánii. Maŋŋil go nissonat devde 70 jagi ruovdedássi sis maid njiedjagođii.

Beroškeahttá čearddalaš gullelašvuoda de ruovdevátni lei hui hárve daid dievdduin geat serve SAMINOR-dutkamuššii. Earenoamážiid “bohccobiergojoavkkus” ledje unnán oasseváldit geain lei ruovdevátni. Dán joavkkus ii ovttag badjel 50-jahkasaš dievddus guoros ruovderájus rupmašis.

Ruovdevátni lei 9 geardde dábáleabbo nissoniin go dievdduin, beroškeahttá čearddalaš gullelašvuoda. Maiddá ”bohccobiergojoavkkus” nissoniin lei unnimus oassi oasseváldit geain lei guoros ruovderájus rupmašis (Figuva 5). Badjel 50 jahkasaččaid gaskkas iešguđet biebmominstarjoavkkuin eai lean bálljo obage ruovdaváni erohusat.

Figuvra 2.5 Nissoniid lohku geain ledje guoros ruovdderádjosat biebmominstara ektui. Gáldu: Borderstad et al (2007) *European Journal of Haematology*

Biebmá ja eallinvuohki váikkuha ruovdderádjosiidda

Leat mánga beali mat váikkuhit rupmaša ruovdderádjosa nugomat sohka bealli, ahki, dearvvašvuodadilli ja iige unnimusat biebmán. Ladastallamat dahkkon SAMINOR’as ruovddesidoalu ektui čájeha ahte sis geat ásse siseatnamis, gaskamearálaččat lei alit ruovddedási rupmašis go sis geat ásse rittus. Ruovddedási lei maiddái stuorit siseatnan sápmelaččain, go dážain ja rivguin geat ásse seamma guovllus. Rittus eat oainne makkárge erohusaid sápmelaččain ja muđui eará álbmoga gaskkas.

Lea mánga beali mat sáhttet leat vástádussan ruovddedási erohusaide oasseváldit gaskkas. Deháleamos dagaldat mii váikkuha ruovddedási lea biebmodoallu. Sápmelaččat siseatnamis borre mealgat eanet bohccobierggu go dat earát geat ledje mielde SAMINOR dutkamušas. Bohccobierggus lea ollu ng. bioolamuttos ruovdi, (3.8 mg juohke 100g njuoska bierggus) mii mearkkaša ruovdi mii álkit suddá rupmašis. Biebmodoallu mas lea ollu ruovdi suodjala ruovddeváni vuostá. Olbmot geat ásse rittus borre oppalaččat unnit bierggu ja eanet guoleborramušaid, beroškeahtta čearddalaš duogáža.

Čujuhusat
[14-16]

2.9 Duhpát ja alkohola

Čoahkkáigeassu

Oppalaččat eai leat čujuhuvvon stuora borgguhanvieruin sápmelaččaid ja earái gaskkas ii rávesolbmuid iige nuoraid gaskkas. Dutkamuš lea čájehan ahte siseatnamis sámi dievdduid gaskkas leat eanet borgguheaddjit go dážaid gaskkas. Vástideaddji dili eat leat gávdnan nissonolbmuid gaskkas. Nuoraid gaskkas gávdne ahte sámi nuorat álge borgguhit árabut go dáža nuorat.

Sihke sámi dievdduin ja nissoniin lea stuorit oassi dieđihan juguhisvuoda go dážaid ja rivguid gaskkas. Dát minsttar lea earenoamáš čielggas vuorraset sámi nissoniid gaskkas. Maiddái sámi nuorat lea dieđihan ahte juhket unnit go dáža nuorat.

2.9.1 Borgguheapmi

Borgguheami olis lassána riska dohppehallot mánga dávddaide nugomat geahpesboras, váibmo- ja varrasuotnavigit ja bissovaš geahpesvigit. Statistalaš guovddášdoaimmahat (SSB) čadahan jahkásaččat guorahallama duhpátboaldima birra. 1973's badjel bealli rávis dievdduin borgguhedje ja 2006's ges 21%. Beaivválaš borgguheddjiid lohku nissoniid gaskkas lea njiedjan 32% jagi 1973's 22 %:ii 2006's.

Ovdal borgguheapmi dáhpáhuvai buot servodaga sosiála dásiin, ja dál eatnasat sis geat borgguhit beaivválaččat leat sii geain lea vuollegis oahppu. Dušše duollet dalle borgguheddjiin lea fas áibbas nuppeládje.

Árabut álbmotguorahallamat lea gávnnahan eanet beaivválaš borgguheddjiid Finnmárkkus go eará fylkkain. 2004-2008 áigodaga logut čájehit stuora erohusaid fylkkaid gaskkas borgguheami ektui. Unnimus oasi borgguheddjiid gávdnat Oslos gos 19% suohkana ássiin borgguhit, eanemus borgguheaddjit leat Finnmárkkus gos 32 proseanta borgguhit čájehit statisttalaš guovddášdoaimmahaga logut.

2.9.2 Alkoholá

Alkoholá lea gárihuhttinávnnas man olbmot eanemusat návddašit ja doaivumis dat gárihuhttinávnnas mii dagaha stuorimus jugešvuoda váttisvuodaid. Dasa lassin alkoholánávddašeami olis sáhtta vásihit bárttiid, vahágiid ja lihkohisvuodaid.

Oppalaš alkoholageavaheapmi Norggas lea lassanan 1990 rájes, 4,55 lihtaris juohke olbmo nammii jagi 1993's 6,37 lihtarii jagi 2005's. Lea viina ja vuola mii eanemusat lea lassanan mañimus 20 jagis. Viinavuovdima lassáneapmi lea čadnojuvvon dasa ahte dál lea "kontinentála" juhkanminsttar, mii mearkaša ahte olbmot juhket dávjjibut muhto unnit hivvodaga juohke juhkanbáikkis. Dát vierut eai leat boahtán davviriikkalaš juhkanminstara sadjái vahkoloahpaid juhkamin ja juhkaluvvamin, baicca lassin.

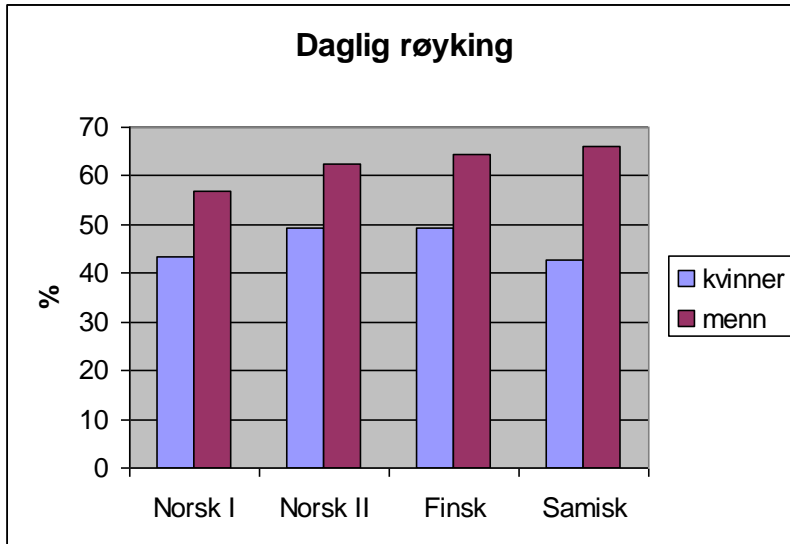
2.9.3 Gáldoávdnasat

Sihke SAMINOR- ja Nuorra Davvin dutkamušain leat čohkkejuvvon dieđut alkoholá ja duhpáha geavaheami birra. Finnmárkku-guorahallamiid vuodul leat maiddái almmuhuvvon dieđut borgguheami ja čearddalašvuoda birra.

Borgguheapmi sápmelaččaid gaskkas

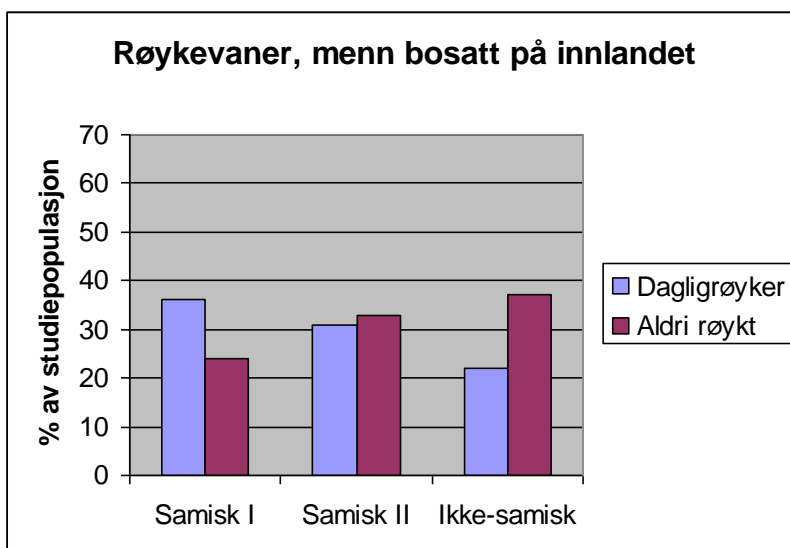
Vuosttaš Finnmárkku-guorahallamiin 1974/75 rájes gávdne ahte ledje unnit Finnmárkku riegádan sápmelaččat go dážat geat borgguhedje beaivválaččat. Sápmelaččat ja dážat geat ásse Finnmárkkus, muhto riegádan eará fylkkain, ledje seamma oallugat geat borgguhedje (Figuvra 6).

Figuvra 2.6 Beaivválaš borgguheapmi čearddalašvuoda ektui Finnmárkku-guorahallama loguid vuodul 1974/75 (Dáru I = olbmot geat orrot fylkkas, muhto riegeádan olggobealde Finnmárkku, Dáru II = olbmot riegeádan Finnmárkkus, Suoma = suomelaččat riegeádan Finnmárkkus, Sámi = unnimusat áhkku ja áddjá geat hupmaba sámegeiela) *Gáldu: Njølstad I et al (1998) Epidemiology*

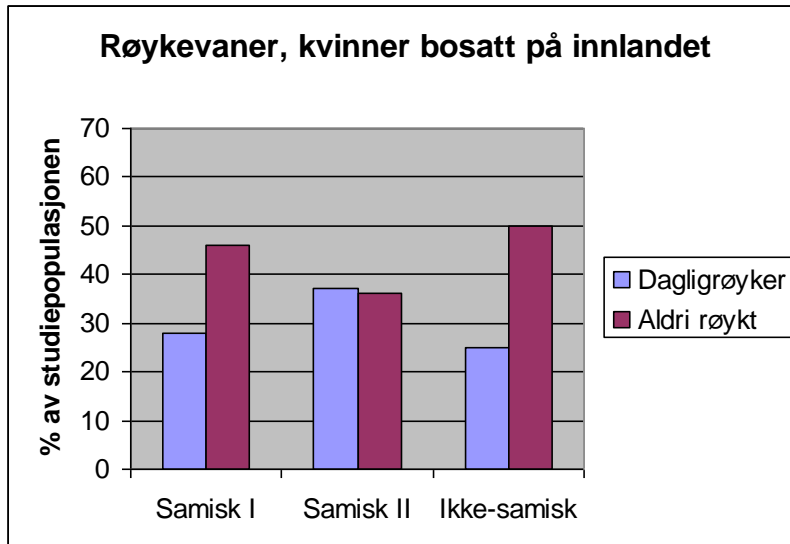

Diedut SAMINOR dutkamušas borgguhanvieruid birra eai gávdnan nu čielga čearddalaš erohusaidd nissonolbmui ii rittus iige siseatnamis (Figuvra 7 ja 8). Dievdduid gaskkas lei čielga minsttar ahte sápmelaččaid gaskkas ledje eanet borgguheaddjit go dážaid gaskkas earenoamážiid siseatnamis (Figuvra 9).

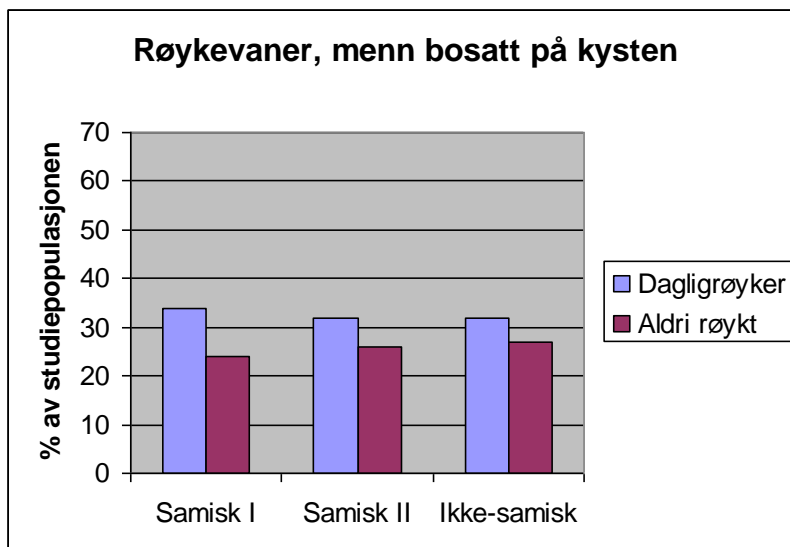
Figuvra 2.7 Borgguhanvierut dievdduin geat ássat siseatnamis SAMINOR 2003/2004 dutkamuša čearddalašvuodadieđuid. (Sámi I = golmma buolvva sámegeielagat, Sámi II = unnimusat okta mearka nugomat giella dahje bearášduogáš.) *Gáldu: Broderstad et al 2007 European Journal of Haematology*

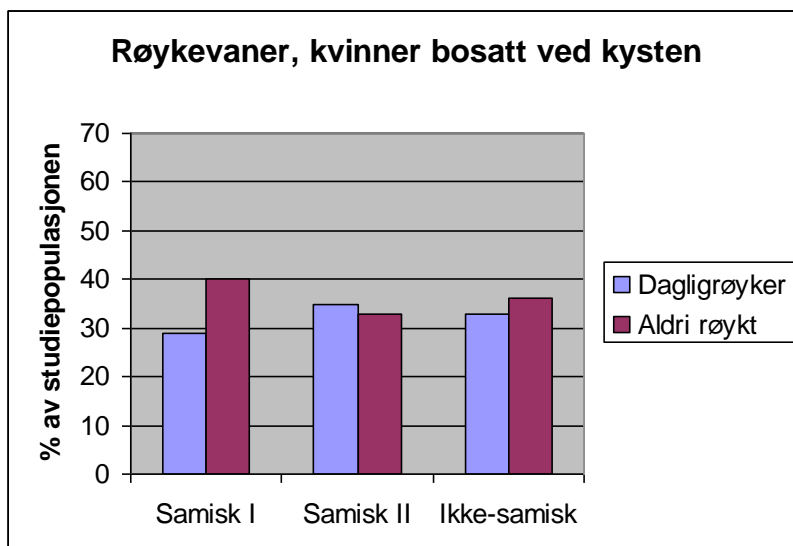
Figuvra 2.8 Siseatnan nissoniid borgguhanvierut SAMINOR 2003/2004 čearddalašvuoda dieđuid vuodul. (Sámi I = golmma buolvva sámeielagat, Sámi II = unnimusat okta mearka nugomat giella dahje bearášduogáš.) Kilde: Broderstad et al 2007 European Journal of Haematology

Figuvra 2.9 Riddoguovllu dievdduid borgguhanvierut SAMINOR 2003/2004 čearddalašvuoda dieđuid vuodul. (Sámi I = golmma buolvva sámeielagat, Sámi II = unnimusat okta mearka nugomat giella dahje bearášduogáš.) Kilde: Broderstad et al 2007 European Journal of Haematology

Figuvra 2.10 Riddoguovllu nissoniid borgguhanvierut 2003/2004 SAMINOR
čearddalašvuodadieđuid vuodul. (Sámi I = golmma buolvva sámegeielagat, Sámi II = unnimusat okta mearka nugomat giella dahje bearášduogáš.) *Kilde: Broderstad et al 2007 European Journal of Haematology*

Nuoraidiskadeapmi Nuorra Davvin čájehii ahte nuoraid gaskkas joatkkaskuvllain 1994/95 skuvlajagi eai lean stuora čearddalaš erohusat borgguhanvieruin. 35% sámi nuorain (unnimusat okta čearddalašvuodamearka nugomat giella dahje bearášduogáš) borgguhedje badjel 15 sigareahta beaivválaččat ja dáža nuoraid ges 30%. 26% sámi nuoraid lohke heaitán borgguheames ja dáža nuoraid gaskkas ges 22%. Logut orro čájeheamen ahte sámi nuorat álge borgguhit árabut go dáža nuorat. Muđui ledje smávva dahje eai obage čearddalaš erohusat.

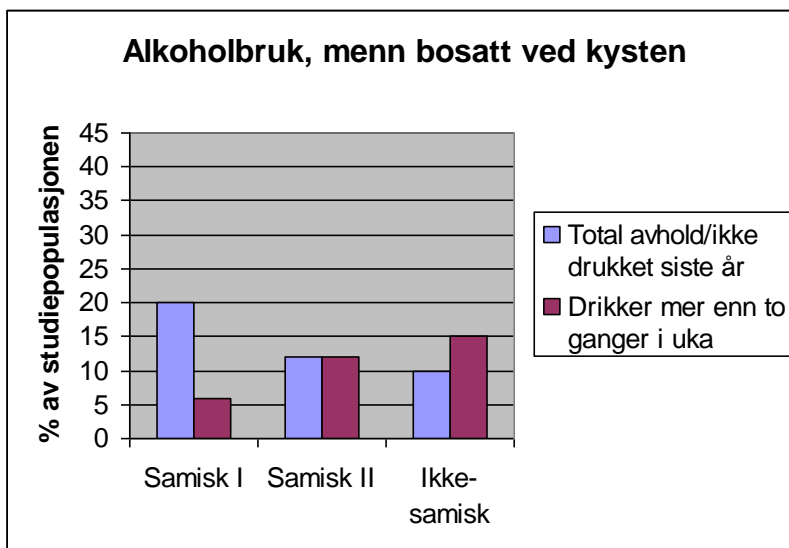
Čuovvovaš dutkamušas golbma jagi maŋŋil 1997/98, eaige gávdnon beare stuora erohusat sámi ja dáža nuoraid borgguhanvieruin. Deháleamos erohus gávdnui bártniid ja nieiddaid gaskkas. Eanet nieiddat go bártnit borgguhedje go álggahedje dutkamušas (1994/95). Stuořit oassi bártniin borgguhedje badjel 15 sigareahta sihke álggogeahčen ja loahpageahčen dutkamušas.

Alkoholageavaheami

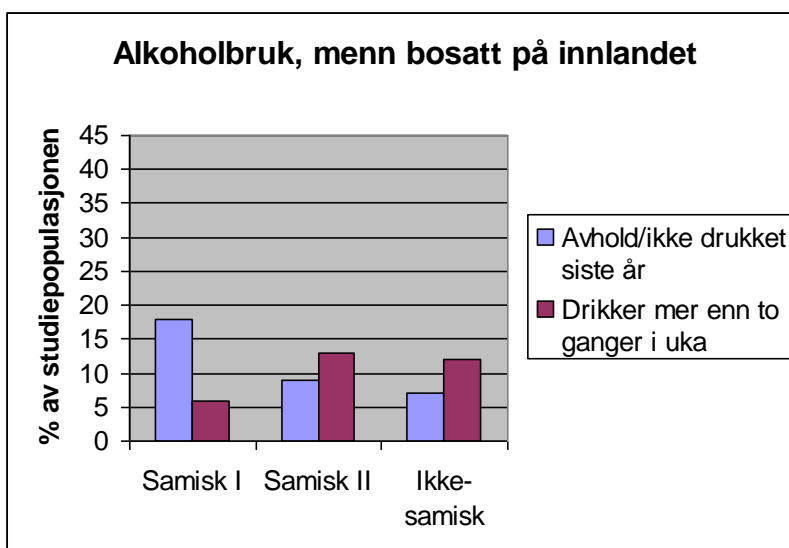
SAMINOR guorahallama loguid vuodul leat duodaštuvvon čearddalaš erohusat alkoholageavaheamis. Figuvrrat 11, 12, 13, ja 14 čájehit lohku geat vástidedje ahte "eai obage juhkan alkohola" dahje "eai leat maŋimus jagis obage juhkan"

lei stuorit sihke sámi dievdduid ja nissoniid gaskkas. Sin lohku geat lohke ahte sii juhke eanet go guktii vahkkui lei unnit golmma buolvva sámegeielat sápmelaččaid gaskkas, go daid eará joavkkuid ektui. Alkoholageavaheami minsttar lei eanet mihtilmas sámi nissoniid go sámi dievdduid gaskkas.

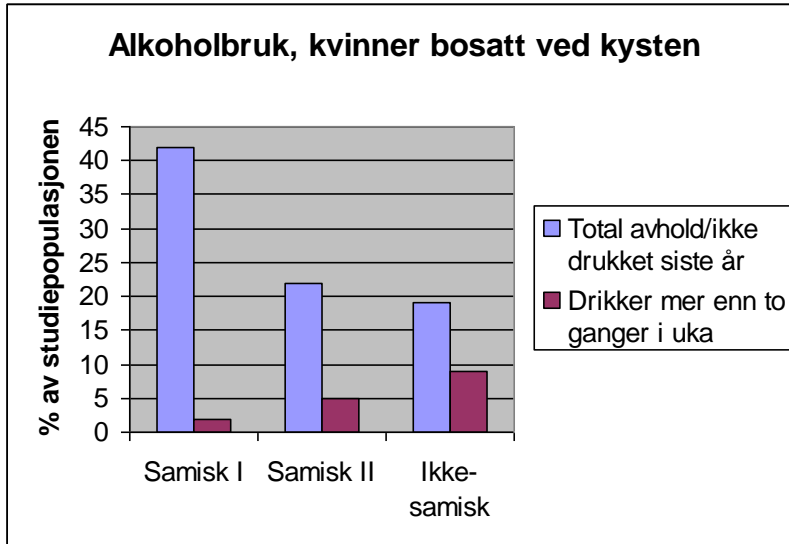
Figuvra 2.11 Alkoholageavaheapmi rittus ássi dievdduid gaskkas čearddalašvuoda ektui. (SAMINOR dutkamuš 2003-04). (Sámi I = golmma buolvva sámegeielagat, Sámi II = unnimusat okta mearka nugomat giella dahje bearášduogáš.)
Kilde: Broderstad et al 2007 European Journal of Haematology

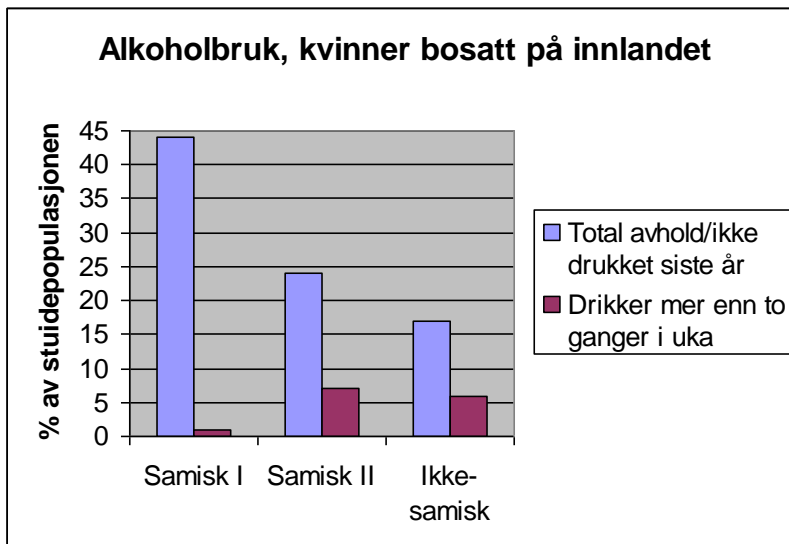
Figuvra 2.12 Alkoholageavaheapmi siseatnamis ássi dievdduid gaskkas čearddalašvuoda ektui. (SAMINOR dutkamuš 2003-04). (Sámi I = golmma buolvva sámegeielagat, Sámi II = unnimusat okta mearka nugomat giella dahje bearášduogáš.) *Kilde: Broderstad et al 2007 European Journal of Haematology*

Figvra 2.13 Alkoholageavaheapmi rittus ássi nissoniid gaskkas čearddalašvuoda ektui. (SAMINOR dutkamuš 2003-04). (Sámi I = golmma buolvva sámegiela, Sámi II = unnimusat okta mearka nugomat giella dahje bearášduogáš.) Kilde: Broderstad et al 2007 European Journal of Haematology

Figvra 2.14 Alkoholageavaheapmi siseatnamis ássi nissoniid gaskkas čearddalašvuoda ektui. (SAMINOR dutkamuš 2003-04). (Sámi I = golmma buolvva sámegiela, Sámi II = unnimusat okta mearka nugomat giella dahje bearášduogáš.) Kilde: Broderstad et al 2007 European Journal of Haematology

Logut nuoraidguorahallamis Nuorra Davvin lea čájehan ahte sámi nuorat (geain lea sámegiela áhkku dahje áddjá) juhke unnit go dáža nuorat sihke dávjodaga ja hivvodaga ektui. Stuorit oassi sámi nuoraid vástidedje ahte sin váhnemat leat oalát juguheamet alkohola ektui. 32% sámi nuorain vástidedje ahte eatni lei

juguheapme ja dáža nuorain ges 16%. Sámi nuorain 17% vástidedje ahte áhčči ii juhkan alkohola ja dáža nuorain ges 8%.

Maiddái gávdne geográfalaš erohusaid sámi nuoraid vanhemiid alkoholavieui. Sis-Finnmárkkus vástidedje 49% sámi nuorain ahte eadni ollásit lei juguheapme man 22% rittu nuorain vástidedje. Seamma vástádušat nuorain áhči birra lei 24% Sis-Finnmárkkus ja 13% rittus.

Oppanassiige lea dovddus mánggaid dutkamušain ahte oasseváldit diedihit beare vuollegis loguid iežaset alkoholageavaheami birra ja ahte olbmot geain lea alla alkoholageavaheapmi unnán ja hárve servet dearvvašvuodaguorahallamiidda. Bohtosat alkoholageavaheami birra berre danin dulkot dán gáržžideami ektui. Lea dattege jáhkehahti ahte alkoholageavahan logut sápmelaččaid gaskkas leat luohtehahti go diehtit læstadialaš oskku oainnu alkoholii. Lea govttolaš jáhkkit ahte dát gávdnostupmi speadjalastá risttalaš lihkadusas, mii dalá áiggis oaččui nu earenoamáš saji sápmelaččaid gaskkas, ain váikkuha álbmoga alkoholageavaheapmái.

Čujohusat

[11;17;17-19]

2.10 Silolaš dearvvašvuohta

Čeahkkáigeassu

Dán rádjai eai leat almmuhuvvon álbmotvuođustuvvon dutkamušat silolaš gillámušaid birra rávis sápmelaččaid gaskkas Norggas. Dutkamušat nuoraid gaskkas eai duodaštan makkárga erohusaid silolaš gillámušaid gávdnostumis. Baicca gávdne ahte sámi nuorain lullisámi guovlluin ledje dávjjibut silolaš gillámušat go dáža nuorain. Mánáid ektui de gávdne ahte sámi eatnit hárvvibut dieđihedje silolaš gillámušaid mánáin go máid mánáid oahpaheaddjit dieđihedje. Rivgovánhemiid dieđut ledje sullii seamma go máid oahpaheaddjit dieđihedje.

Dutkamušain das makkár váikkuhus psykiátralaš divššus psykiátralaš buohcceviesuin lei dáža buhcciid ektui de eai gávdnan erohusaid dikšunvugiin dahje symptomarievdadusaid dan áiggi go ledje buohcceviesus.

2.10.1 Álgu

Jáhkkimis bealli Norgga álbmogis vásihit silolaš gillámušaid eallinagis. Riskafáktorat mat dagahit vejolašvuođa oažžut silolaš dávdda sáhtta leat sohkabearri. Eará oktavuodain sáhtta leat heahtedilli nugomat jápmin ja lihkohisvuođat, dahje ahte lea váttis bargodilálašvuohta dahje bearáhdilálašvuohta, mat sáhttet dagahit silolaš gillámušaid. Soames dutkamušat leat duodaštan iešguđetlágan gillámušaid iešguđet čearddalaš joavkkuid gaskkas. Muhtun dutkamušat leat duodaštan ahte čearddalaš unnitlohkoálbmogis lea heajut mielalaš dearvvašvuohta go eanetlohkoálbmogis. Dát lea dávjá čilgejuvvon sosioekonomálaš erohusaid bakte.

2.10.2 Gáldut

Rávis sápmelaččaid gaskkas Norgga eai leat ovdal čadahuvvon dutkamušat silolaš gillámušaid gávdnostumiid birra. Dákkár dutkamušat leat dahkkon mánáid ja nuoraid gaskkas.

Nuorra Davvin dutkamuša čohkkejuvvon dieđuid vuodul leat silolaš gillámušaid gávdnostupmi čearddalašvuođa ektui dutkojuvvon. Meanut ja dovduičuohcci váttisvuođat sámi mánáin lea buohstastahattojuvvon dáža 11-12 jahkásaš mánáiguin ja lea dutkojuvvon riegadanáigi mánáin riegadan gaskal 1991ja1994. Leat maiddá čadahuvvon muhtun dutkamušat silolaš gillámušaid dikšuma birra sihke dárui ja sámi identitehta ektui.

2.10.3 Silolaš dearvvašvuohta sámi álbmogis.

Nuorat

Nuorra Davvin dutkamušas eai gávdnan erohusaid iešdieđihuvvon silolaš gillámušain gávdnostumiin dáža ja sámi nuorain (unnimusat okta sámi dovdomearka nugomat giella, bearášduogáš dahje iešvásihuvvon sámi čearddalašvuohta). Dán dutkamušas bivdojuvvojedje nuorat vástidit 112 gažaldagaid iešguđetlágan silolaš gillámušaid birra nugomat garra balu, lossamiela, psykosomáhtalaš gillámušaid, sierranemiid, sosiála váttisvuođaid, áicilvuođamassima, jurdilanárru, suhtu ja ng. norbmarihkku láhttema birra. Dan dutkamušas eai obage gávdnan čearddalaš erohusaid.

Go dieđuid juhke geográfalaš guovlluid mielde de gávdne ahte sámi nuorain lulimus sámequovlluin lei mealgat dávjijbut dákkár gillámušaid go seamma guovllu dáža nuoraid gaskkas. Dutkamušas gávdne maiddái go garrasit atne iežaset dážan de dat positiivvalaččat váikkuhii bártniid dearvvašvuhtii.

Mánát

Dutkamis meanno- ja dovddaváttisvuođaid mánáin viđa iešguđet sámi suohkaniin Norggas leat vuodđun dieđut 71 sámi ja 77 rivguváhnemiin ja daid mánáid skuvlla oahpaheddjiiguin. Sámi váhnemat leat buohkat geat leat ovttachearddalaš sápmelaččat ja rivguváhnemat ges ovttachearddalaš dážat. Dán dahke vai sáhte eret sirret sin geain lei seaguhus čearddalašvuohta. Dán dutkamušas gávdne buoret oktavuođa oahpaheddjiid ja rivguváhnemiid dieđuid dovddo ja meannováttisvuođaid birra go sámi váhnemiid dieđuid. Sámi váhnemat dieđihedje hárvvibut dáid váttisvuođaid go máid oahpaheaddjit dahke. Dán dutkamuša vuodđun lea smávit joavku olbmot geat leat iskojuvvon, ja bohtosiid ferte danin várrogasvuođain dulkot.

Tabella 2.7 Etniid ja oahpaheddjiid dieđiheapmi meanno- dahje dov dováttisvuodaid birra 11- ja 12 jahkásaš mánáin. Logut leat proseantahámis. (2002-2003)

Gáldu: Javo C 2009 Nordic Journal of Psychiatry

	Sámi mánát	Dáža mánát
Oahpaheaddji		
árvoštallan		
Bártnit	24,7	29,1
Nieiddat	17,4	11,4
Etniid		
árvoštallan		
Bártnit	14,0	18,6
Nieiddat	11,8	15,6

Psykiátralaš dikšu

Dutkamušas mas leat iskan makkár váikkuhusat psykiátralaš divššus psykiátralaš buohcevesus lea sápmelaččaide dážaid ektui, muhto eai leat gávdnan erohusaid dikšunvugiin iige symptomarievdadusaid dan áiggi go lea leamašan buohcevesus. Dutkamuš čadahuvvui gaskal 2000 ja 2002 ja buohtastahte 31 sámi 37 dáža buhcciiguin. Dán dutkamušas sámi čearddalašvuhta lea iešvásihuvvon čearddalašvuhta oktan daid eará gažaldagaiguin čadnojuvvon gillii ja sámi kultuvrii.

Dutkamuš čadahuvvon 1999 2001 rádjai mas leat buohtastahtán sámi buhcciid- ja dáža buhcciid poliklinihka psykiátralaš divššus viđa iešguđetlágan psykiátralaš poliklinihka dikšunásahusain Finnmárkkus. Dutkamušas ledje mielde 347 buohcci ja 32 terapevta. Dán dutkamušas eai gávdnan čearddalaš erohusaid áššiválddahallamis ja psykososiála mihtilmasvuodain buhcciin. Dáid buhcciin eaige leat gávdnan čearddalaš erohusaid buhcciid mielalaš dearvvašvuodas. Čearddalaš erohusat eaige gávdnon dain geat eai bohtán dahje heite plánejuvvon divššus. Dan máid gávdne lei ahte terapevtat mearridedje eanet dikšundiimmuid ja eanet sosiála deattuhuvvon dikšuma go buohccit ledje sápmelaččat go máid dahke dážaide. Dutkamuš čájehii maiddái ahte čearddalašvuhta buohccis terapevta ektui mielddisbuvttii eanet dálkkasteami ja unnit njálmmálaš terapiija. Danin árvaluvvui ahte čohkkejuvvon dieđut sáhtte duodaštit ahte ledje čearddalaš erohusat dikšunplánemis ja dikšunulbmiliin.

Čujuhusat
[20-22]

2.11 Iešsoardin ja iešsoardingeahččaleapmi

Čoahkkáigeassu

Logahatvuodustuvvon čuovvolandutkamušas gávdne eanet iešsoardimiid Davvi-Norgga sápmelaččaid gaskkas muđui Davvi-Norgga álbmoga gaskkas. Nuorran Davvin dutkamušas mii čađahuvvui Davvi-Norgga nuoraid gaskkas eai gávdnan čearddalaš erohusaid iešdieđihuvvon iešsoardingeahččalemiin. Goappaš čearddalaš joavkkuin ledje mealgadis erohusat iešsoardingeahččalemiin sohkabeliid gaskkas.

2.11.1 Iešsoardimat Norggas

Norggas leat iešsoardimat (goappaš sohkabeliid) gaskkas lassánan 1960-logu rájes gitta 1980-logu gaská rádjai. Iešsoardimiid lohku juohke 100 000 ássiidlogu ektui lea dán áigodagas duppalastojuvvon 16 geardunlohkui mii mearkkaša 650 iešsoardima jagis. Das rájes lea iešsoardimiid lohku sakka njiedjan, ja 1988 gitta 1994 rádjai jámolašvuolta iešsoardimiid dihte njiedjan 25%. 1994 rájes lea iešsoardinlohku nissoniid ja dievddus gaskkas bisson measta rievdatkeahtá gaskamearálaččat 12 geardunlogus juohke 100 000 ássiidlogu ektui. Dát mearkkaša sullii 550 iešsoardima jagis. Oppalaččat leat gávdnan ollu iešsoardimiid davviguovlluid álgoálbmogiid gaskkas nugomat Ruonáeatnamis, Canadas ja Alaskas.

2.11.2 Gáldut

Logahatvuodustuvvon čuovvolandutkamušas de 1970-logu olmmošlohkama dieđut leat laktojuvvon oktii jápminártalogahagain gávdnamis iešsoardinjámolašvuoda Davvi-Norgga sámiid gaskkas 1970 gitta 1998rádjai. Dán dutkamušas adnojuvvo sápmelažžan olmmoš geas juogo áhkku, dahje áddjá, vánhen dahje alddis lei sámeigiella vuosttašgiellan dahje ahte ieš anii iežas sápmelažžan.

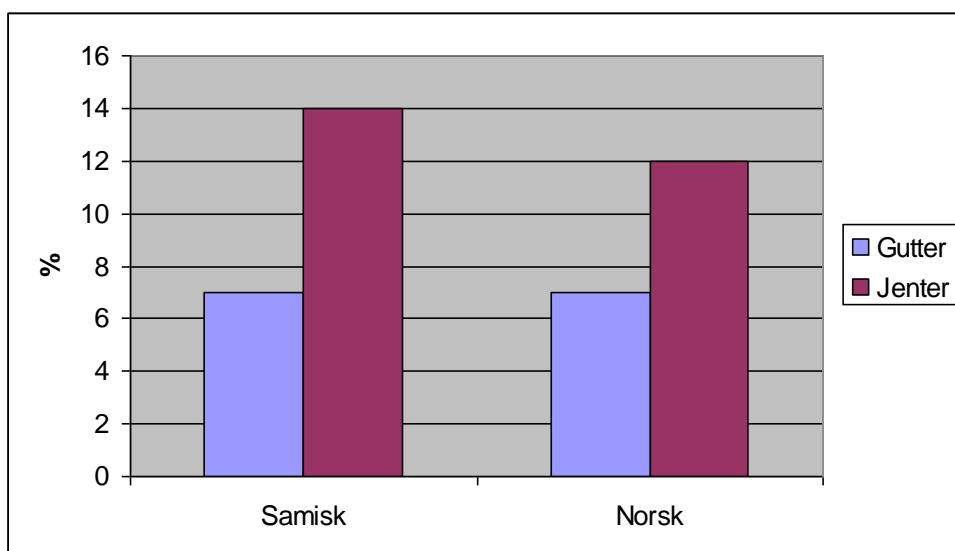
Gažaldagat iešsoardimiid birra (iešsoardingeahččaleapmi ja iešsoardinjurdagat) sámi nuoraid gaskkas Davvi-Norggas lei oassin Nuorra Davvin dutkamušas. Dán dutkamušas sámi čearddalašvuolta mearriduvvui dan mielde go nuorat vástidedje ahte sin vahnemiin lei sámi duogáš, ja ahte juogo áhkus dahje áddjás dahje vahnemiin lei sámeigiella eatnigiellan ja ahte atne go nuorat iežaset sápmelažžan.

2.11.3 Iešsoardin sápmelaččaid gaskkas

Sápmelaččaid gaskkas gávdne stuorit oasi jápmimiid iešsoardimiid dihte 27% go muđui davvinorgga álbmogis 1978 rájes gitta 1990 rádjai. Lei alla iešsoardinjámolašvuoda riska sámi nuoraid ja veaháš boarráset nuorat (15-24 jahkásaččat) sihke dievdduid ja nissoniid gaskkas. Sullii 30 % buot iešsoardimiin čađahuvvojedje dáid ahkásaččaid gaskkas 3,5% stuorit stuorit jámolašvuolta dievdduin go nissoniin. Gávnnaimet maiddái stuorit iešsoardinjámolašvuoda sámi dievdduid gaskkas Finnmárkkus ja sámi dievdduid gaskkas geat ásse Sis-Finmárkkus. Nuppe bealis de gávnnaimet ahte sámi dievdduid ja nissoniid gaskkas geat gulle boazodollui *ii* lean stuorit riska jápmiit iešsoardimis go muđui davvinorgga álbmogis.

Nuorra Davvin dutkamušas eai gávdnan čearddalaš erohusaid iešdieđihuvvon iešsoardin geahččaleamis. Goappaš čearddalaš joavkkuin gávdne čielga erohusaid sohkabeliid gaskkas iešdieđihuvvon iešsoardingeahččalemiid hárrái. Sámi nieiddaid gaskkas ledje 14 % geat muitaledje ahte sii leat geahččalan iežaset soardit, ja 7 % sámi bártnit gaskkas.

Figuvra 2.15 Iešsoardingeahččaleamit sámi nuoraid gaskkas mas Nuorra Davvin dutkamuša bohtosat leat vuodđun (1994/1995) *Gáldu: Silviken ja Kvernmo (2007) Journal of Adolescence, Curtis et al (2006), INUSSUK, Arktalaš dutkanjournála 1, Ruonáeatnama ruovttustivra*

Čujuhusat
[20;23;24]

2.12 Dálkkasgeavaheapmi (nagirdandálkkasat)

Čoahkkáigeassu

Dutkamušas mii ovdal lea čađahuvvon Finnmárkkus eai gávdnan čearddalaš erohusaid dálkkageavaheamis.

Álbmotvuodustuvvon dutkamušas leat gávdnan ahte sápmelaččat leat geavahan unnit oadđindálkasa go dážat. Sápmelaččaid gaskkas maid lei unnit oassi geat muhtáledje ahte sis ledje oadđinváttisvuodát.

2.12.1 Álgu

Olbmuid dálkkasgeavaheapmi⁴ lea muhttin muddui buozalmasvuoda dávdamearka. Iskkadeamit duodaštit maiddái ahte dálkasiid geavaheami sáhtta čilget iešguđetlágan eallindili fáktoriiguin ja doaktárbálvalusaid geavahemiin.

2.12.2 Gáldut

Dálkkasgeavaheapmi leat dutkojuvvon sámi čearddalašvuoda ektui guovtti álbmotvuodustuvvon dutkamušain Norggas. Nuppis lei SAMINOR dutkamuš vuodđun. Dán barggu ulbmiliin lei buohtastahttit sápmelaččaid oadđindálkasiid geavaheami eará Davvi-Norgga olmmoščearddaid ektui. Barggus lea 1987-88 Finnmárkku-guorahallan dálkkasgeavaheami birra leamašan vuodđun.

2.12.3 Dálkkasgeavaheapmi sápmelaččaid gaskkas

Mii diehtit unnán dálkkasgeavaheami birra sápmelaččaid gaskkas. Guorahallamat Finnmárkkus 1987-88 rájes eai gávdnan stuora erohusaid dálkkasgeavaheddjiid logus gaskkas iešguđet čearddalaš joavkkuin. Dán dutkamušas gávdne ahte leat eanet nissonat geat geavahit dálkasiid dievdduid ektui, muhto erohusat unno lassáneaddji agi mielde. Sápmelažžan dás adnojuvvo jus leat guokte dahje eanet áhkut áddját geat leat sápmelaččat.

⁴ Dálkkas lea čilgejuvvon ávnnasiin mii lea dávdda váidudeaddji dahje eastadeami dihte. Jus dálkkasa máinnašeapmi galgá dohkkehuvvot de ferte ovdanbidjat dálkkasávdnasa duodaštuvvon beavttu, dorvvolašvuoda ja tehnikkalaš kvalitehta. (Gáldu: www.lovddata.no)

**Tabella 2.8 Dálkkasgeavaheapmi čearddalašvuoda ektui Finnmárkkus (n=11061).
Logut leat proseanta hámis. 1987-1988. Gáldu: Furu K, 1997. Journal of Clinical
Epidemiology**

<i>Čearddalaš gullelašvuoha</i>	<i>Dievddut</i>	<i>Nissonat</i>
<i>Dáru</i>	43,4	56,9
<i>Suoma</i>	42,4	58,4
<i>Sámi</i>	43,0	54,9
<i>Sámi/Suoma</i>	49,4	58,9

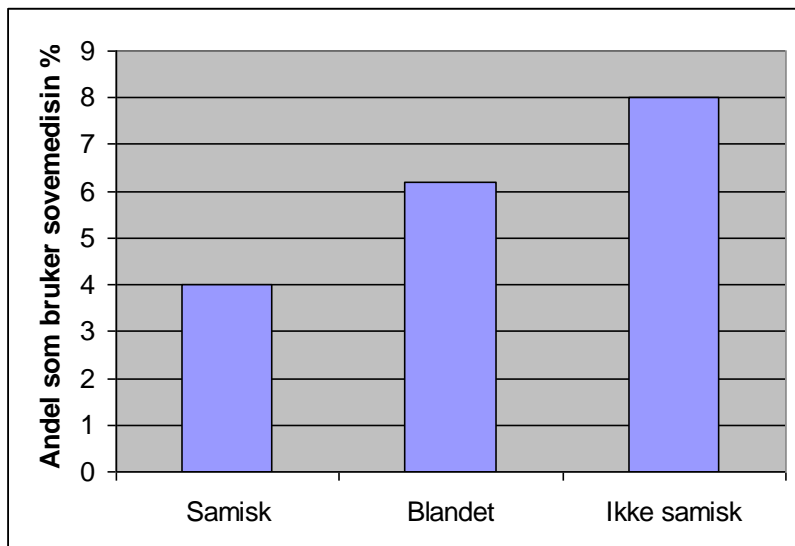
2.12.4 Oadđinváttisvuodat ja nagirdandálkasiid geavaheapmi

Našunála Álbmotdutkaninstituhta guorahallamiid mielde leat gávdnan ahte oadđindálkasat leat oalle dábálačča Norggas. Oadđindálkasiid geavaheapmi sámi čearddalašvuoda ektui lea juo dutkojuvvon. Dát dutkamuš vuodđun lea dieđut čohkkejuvvon SAMINOR dearvvašvuoda ja birgenlági guorahallamis daid guovlluin gos sápmelaččat ja dážat ássat seahkálaga.

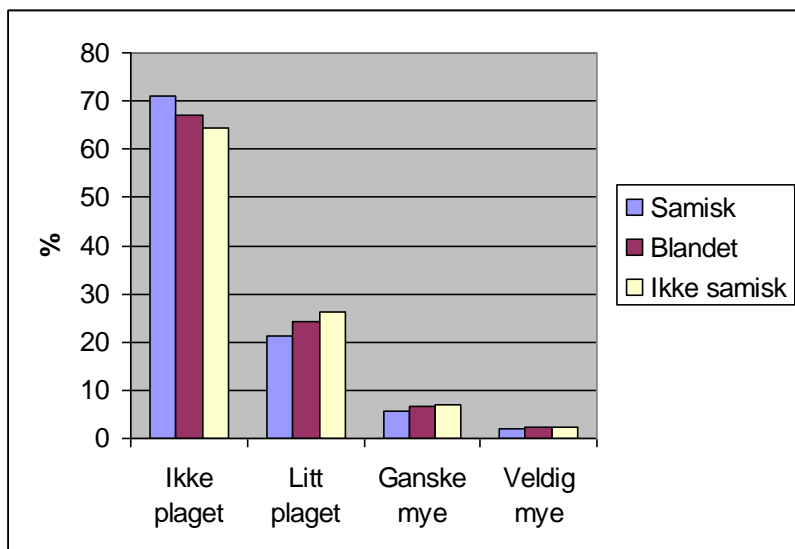
Álbmoga lohku geat dieđihedje oadđinváttisvuodaid lei vuollegeabbo sápmelaččaid gaskkas go dážaid. Oadđindálkasiid geavaheapmi sápmelaččaid gaskkas lei sullii bealli dán ektui mii dážaid gaskkas lei. Buot vuolimus geavaheami gávdne daid olbmuid gaskkas geain lei nana sámi gullelašvuoha ja geat ásse Finnmárkkus.

Beroškeahhtá čearddalaš gullelašvuoda de nissonat geavahedje duppalit dan mađe go dievddut. Dutkamuš gávnnavuvvui ahte dađi nannaset sámi gullelašvuoha, mađi unnit dálkasiid geavahedje. Oadđinváttisvuodaid gávdnostupmi orruleamen maidái unnit váttisvuoha sápmelaččaid gaskkas, muhto lea geažuhuvvon ahte dát dáidá govvidit earálágan oainnu ja guottuid oadđimii fenomenan.

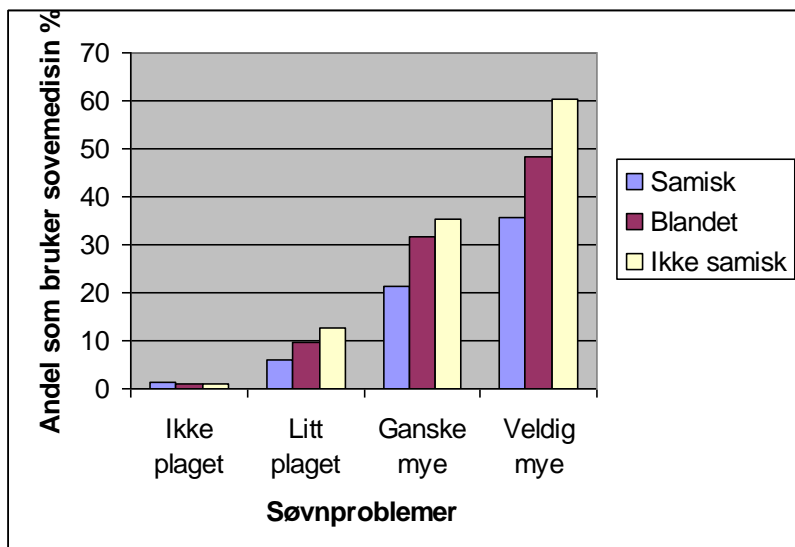
Figvra 2.16 Álbmoga oassi geat geavahit oadđindáلكasiid čearddalašvuoda ektui. 2003-2004. Sámit = golmma buolvva sámeielagat, Seaguhus= unnimusat okta sámi dovdomearka nugomat giella, iešvásihuvvon sámi čearddalašvuolta, bearášduogáš. Ii-sámi = buot earát geain ii lean sámi gullelašvuolta. Gáldu: Bakken K et al (2006) *International Journal of Circumpolar Health*

Figvra 2.17 Oadđiváttut čearddalašvuoda ektui. SAMINOR, 2003-2004. Sámit = golmma buolvva sámeielagat, Seaguhus= unnimusat okta sámi dovdomearka nugomat giella, iešvásihuvvon sámi čearddalašvuolta, bearášduogáš. Ii-sámi = buot earát geain ii lean sámi gullelašvuolta. Gáldu: Bakken K et al (2006) *International Journal of Circumpolar Health*

Figuvra 2.18 Oaddindálkasiid geavaheapmi ja oaddinváttut čearddalašvuoda ektui. SAMINOR, 2003-2004. Sámit = golmma buolvva sámegeilagat, Seaguhus= unnimusat okta sámi dovdomearka nugomat giella, iešvásihuvvon sámi čearddalašvuolta, bearášduogáš. Ii-sámi = buot earát geain ii lean sámi gullelašvuolta. Gáldu: Bakken K et al (2006) *International Journal of Circumpolar Health*

Čujuhusat

[25]

[26]

2.13 Duhtavašvuohta doaktárbálvalusaiguin sápmelaččaid gaskkas

Čoahkkáigeassu

Go leat buohtastahtán man duhtavačča sámeielat buohccit ledje doaktárbálvalusain de dat čájeha ahte oalle stuorra sámeielagiin ledje duhtameahttumat vuodđodearvvašvuođa bálvalusain dárogielagiid ektui.

Sámi buohccit geat ledje buohcceviesuin ledje eanet duhtameahttumat buohcceviesu divššuin go dárogielagat.

2.13.1 Álgu

Dearvvašvuođa ja Sosiála-bálvalusaid plána mielde, NAČ 1995 de lea čujuhuvvon dasa ahte sápmelaččat vásihit stuorra váttisvuođaid deaivvadeames dearvvašvuođa ja Sosiála-bálvalusaiguin. Gielalaš eastagat váttisindahket guorahallama, dávdagávannaheami, dálkkodeami, divššu, fuolahusa ja geavaheaddjái dieđuid. Váilevaš dieđut sámi kultuvrra birra dearvvašvuođa- ja sosiálabargiin dávjá dagahii ahte sámi buohccit ožžo váilevaš čuovvoleami. Eanas máhtolašvuohta dáid čuolbmabeliide dan raporttas lei huksejuvvon dearvvašvuođa- ja sosiálabargiid vásáhusaid nala sámi guovlluin ja soames kvalitehtalaš ja eatnatvuođalaš geavaheaddjiguorahallamat 80-logus.

2.13.2 Gáldut

SAMINOR dutkamušas čohkkejuvvojedje dieđut duhtavašvuođaid birra doaktárbálvalusain. Lea almmuhuvvon dutkanbargu mas dan beali leat geahčadan giellagullelašvuođa ektui. Oasseváldit juhkkujuvvojedje joavkkuide dan ektui leigo sis sámeigiella vai dárogiella ruovttugiellan ja ásse go siskkobealde vai olggobealde sámi giellalága hálddašanguovllu.

Lea maddái čađahuvvon dutkan mas leat iskan mat duhtavaččat sámi buohccit ledje psykiátralaš divššuin psykiátralaš buohcceviesus.

2.13.3 Buhcciid duhtavašvuohta go deaivvadit dearvvašvuodabálvalusaiguin

Vuodđodearvvašvuodabálvalus

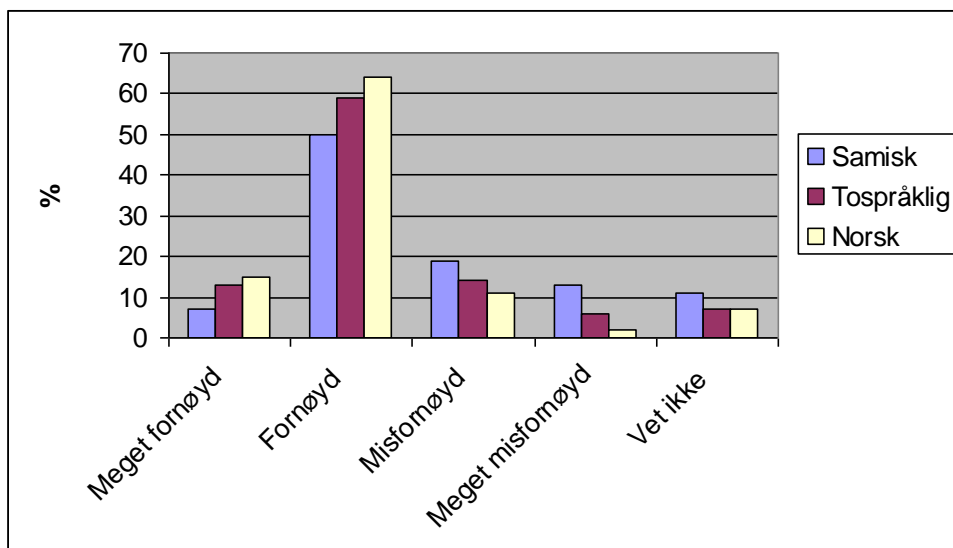
Tabealla 9 čájeha duhtavašvuođa doaktárbálvalusaiguin olles välljejuvvon joavkkus man vuodđun lea SAMINOR-guorahallan. Oassi hui duhtavaččat/duhtavaččat doaktárbálvalusain dárogielagiid gaskkas 86% ja 75% guovttegielagiid gaskkas. Sis geat dušše hupme sámegeiela de 59% vástidedje ahte ledje “hui duhtavačča/duhtavačča”. 12% Sámegeielaiguin vástidedje ahte sii ledje hui duhtameahtumat, ja dušše 1% dárogielaguin vástidedje ahte ledje ”hui duhtameahtumat”.

Dán dutkamušas gávdne geográfalaš erohusaid. Sámegeielaiguin siskkobealde sámi giellalága hálddašanguovllu vástidedje 32% ahte ledje ”hui duhtameahtumat/duhtameahtumat”, ja olggobealde dán geográfalaš guovllu ledje 13% duhtameahtumat.

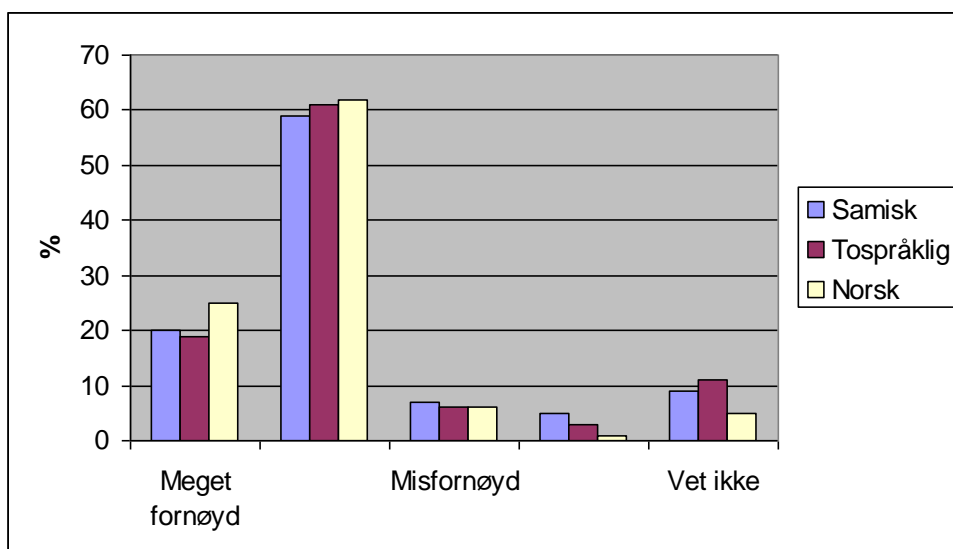
Tabealla 2.9 Duhtavašvuohta doaktárbálvalusaiguin man vuodđun leat vástádušat 15612 nissoniin ja dievdduin geas ásse dain guovlluin gos eanet go 5% álbmogis diedihedje sámi čearddalašvuođa 1970-olmmošlohkamis. Logut leat almmuhuvvon proseantan. 2003-2004. Gáldu: Nystad T et al 2006 Norgga doaktáriidsearvvi áigečála

Čearddalaš joavku	Hui duhtavaš N= 2978	Duhtavaš N=8726	Duhta-meahtun N=1250	Hui duhtameahtun N=391	Ii dieđe N=915
<i>Sámegeielat</i>	8	51	18	12	11
<i>Guovttegeielat</i>	15	60	12	5	8
<i>Dárogeielat</i>	23	63	7	1	6

Figuvra 2.19 Duhtavašvuhta doaktárbálvalusaiguin ruovttugielas ektui, siskkobealde sámii hálddašanguovllu *Gáldu: Nystad T et al 2006 Norgga doaktáriidsearvi áigečála*

Figuvra 2.20 Duhtavašvuhta doaktárbálvalusain ruovttugielas ektui, olggobealde hálddašanguovllu. *Gáldu: Nystad T et al 2006 Norgga doaktáriidsearvi áigečála*

Psykiatriija

Dutkamis buhcciid psykiátralaš buohcceviesuin de gávdne čearddalaš erohusaid divššu ektui. Sámi buohccit (mearriduvvon dan mielde movt sámii psykiátralaš buohccidivššárat lohket buohccit iežaset atnet, sin giela ja árbevieruid) vásihedje ahte terapevta lei unnit ávkkálaš go máid terapevttat ieža oaivvilledje. Dáža buhcciin ges lei čielga ovtastus buhcciid ja terapevttaid vásáhusain. Sámi

buohccit ledje obanassiige eanet duhtameahtumat divššu kvalitehtain go máid terapevttat doivo. Sii eai lean seamma duhtavačča gulahallama kvalitehtain terapevttain ja oppalaš dikšumin. Dát dutkamuš lea oalle gáržžes joavkkuin čadahuvvon (31 sámi ja 37 dáža buohcci) ja bohtosiid berre dulkot dán gáržžideami ektui.

Čujuhusat
[21;27]

2.14 Čoahkkáigeassu, hástalusat ja dutkandárbu

Bohtosat almmuhuvvon dán raporttas čájehit ahte eai leat gávdnon mearkkašahtti erohusat dearvvašvuodas gaskal sámiid ja dážaid, nu go lea raporterejuvvon eará álgoálbmotjoavkkuin. Seamma vuoigatvuodát, oahppovejolašvuodát ja dearvvašvuodafálaldagat guhkit áiggi badjel lea doalahuvvon čilgehussan dasa go eat oainne erohusaid gaskal sápmelaččaid ja eará čearddaid dearvvašvuoda ja eallineavttuid ektui.

Buot álbmotvuodustuvvon dearvvasvuoda de leat metodalaš váillit mat sáhttet váikkuhit bohtosiidda. Váilivuohtan sáhtta leat ahte dieđuid čohkken ii leat ovddastuslaš, dahje metodalaš dilálašvuodát čadnojuvvon dasa movt dieđuid leat čohkken ja dikšon. Dábálaš ipmárdus lea ahte sullasaš bohtosat moanat dutkamušain, áinnas main lea iešguđetlágan dutkanhápmi berrejit gávdnot ovdalgo sáhtta ákkastallat ahte leat dieđalaš oktasašvuodát.

Dutkanbohtosat mat gusket dearvvašvuhtii sápmelaččain, nugo buot eará dutkama, berre dulkot dutkama gáržžidemiid ja váilliid ektui.

Váldohástalussan dutkamis sámi álbmoga dearvvašvuoda lea das movt vuohkkasepmosit mearrida geat leat sápmelaččat. Multičearddalaš servodagas nu movt min servodat lea, de eai gávdno bastánta vástádusa dán hástalussii. Dát kápihttal speadjalastá ge dan ahte leat máŋggalágan vuogit movt juohkit álbmoga čearddalašvuoda ektui. Danin lea dárkun eanet dutkat vai sáhtta iskat čearddalašvuoda fenomena mii lea geavahuvvon medisiinnalaš dutkamis sámi dearvvašvuoda konteavstta vuodul.

Dutkanmetodihka ja hámi lea dárbbášlaš čadat buoridit vai sihkkarastá kvalitehtalaš buori olmmošvuodustuvvon dearvvašvuodadutkama sámi álbmogii. Čuovvolandutkamuš lea eanemus dohkkehuvvon vuohki movt čadaha olmmošvuodustuvvon guorahallamiid. Dákkár dutkamušain dieđut eallindili, vieruid, biebmodoalu birra jna. ovddastuvvi álbmoga čujuhusejoavkkus mii systemáhtalaččat čohkkejuvvon guhkit áiggi badjel dearvvaš olbmuid gaskkas ja buohtastahtán dáid dieđuid odđa buozalmasvuoda dieđuiguin daid olbmuin geat leat leamašan mielde dutkamušas. Dákkár dutkamuš lea divrras ja áddjás bargu. Doaimmaheames buori dutkama sámiid dearvvašvuoda dili birra sámiid gaskkas de gal lea dárbbášlaš dákkár dutkanmálla geavahit.

Olmmošvuodustuvvon dutkamušaid bohtosat leat huksejuvvon daid bohtosiid nala maid leat čohkken daid olbmuin geat lea mielde dutkamušas. Dutkamuš lea čájehan ahte sii geat eai searvva dákkár dutkamušaide máŋgga dáfus sáhttet leat

earáláganat daid ektui geat leat searvan. Gáržžes dieđut ”ii-vástádusain” váttisindahká dutkamuša álbmotovddastuslašvuoda ektui daid gaskkas geat leat searvan dutkamušii. Ođđa dutkamušat berrejit danin garraset bargat vai govdadit oassi sámiin leat mielde dutkamušas.

Dán kápihttalis leat muhtun dain dutkamušaid vuoddu masa čujuhuvvo smávit joavkkus čadahuvvon. Dát dagaha ahte dáid dutkamušaid bohtosiid ferte várrogasvuodain dulkot ja berrešii čadahit ođđa dutkamuša vai oažžu sihkkaris dieđuid. Dát guoská earenoamáziid bohtosiidda mat leat almmuhuvvon čoarbbealladasvihki, Bechterews dávdda ja mánáid psykalaš dearvvašvuoda birra.

Badjelmeare deattu ja buidodaga gávdnostupmi berre namuhuvvot danin go dat eai leat namuhuvvon dán kápihttalis váilevaš dieđuid dihte, muhto mat sáhttet leat dehálačča álbmotdearvvašvuhtii ja danin berrešii eanet dutkat. Nu lea maiddá diabetes II ektui mii lea váldon mielde dán kápihttalii muhto mas bohtosiid vuoddu leat oalle boares logut.

Lea evttohuvvon vuoruhit dutkama dan ektui mii lea iešsoardima ja fáhkka jápmima duogáš nuorra sámi dievdduid gaskkas ja movt daid eastadit. Navddus ahte leat vejolaš geográfalaš erohusat njuoratmánáid jámolašvuodas ánsšása ain fuomášumi ovddasguvlui.

Dearvasvuodabálvalusdutkan berre ain vuoruhuvvot ovddasguvlui. Daid bohtosiid mat dán kápihttalis leat almmuhuvvon berre dárkilastit. Dákkár dutkan lea árvvolaš bargus ahte fállat dearvvašvuodabálvalusaid sápmelaččaide dohkálaš vuogi mielde.

Beavttut eastadeaddji dearvvašvuodabarggus sápmelaččaid gaskkas ii leat dutkojuvvon. Eanet máhtolašvuolta lea dehálaš eastadanbarggu ektui earenoamáziid álbmotdávddaid ektui nugomat borasdávdda, váibmo- ja varrasuotnavigiid ja diabetes ektui maid lea vejolaš eastadit.

Dearvvašvuoda váikkuhusat eallinvuogi rievdadeamis lassáneaddji odasmahttimin ja unnit fysalaš doaimmain ja rievdaduvvon borramušvierut leat deattuhuvvon soames dutkamušain eará arktalaš álbmogiid gaskkas, muhto ii leat čadahuvvon Norgga sápmelaččaid gaskkas. Ovdánahttimis buori dutkamušaid vai dán beali sáhtta čuvget lea sávahahttit.

Lea maiddá dehálaš namuhit biebmoadjebasvuoda ja birasmirkkuid oažžumis árbevirolaš borramušaid viežžamis luondus lea suorgi man berre deattuhit álbmotvuodustuvvon dutkamušain. Dán riskabeliid berre dutkat ja álbmogii almmuhit buori ja jáhkehahti ládje. Earenoamáziid sáhtta dás deattuhit ahte ii

goassege leat čadahuvvon dutkan lullisápmelaččaid gaskkas makkár dearvvašvuodaváikkhusaid sii leat vásihan radioaktiivvalaš bázahasaid leavvama maŋŋil Tjernobyl-lihkohisvuoda dihte.

Oppalaččat sáhtta čuočuhit ahte buot čuolbmabeali dán kápihttalis ánsšáhit eanet dutkama. Duogážiin lea dat ahte soames bohtosiin leat boares logut vuodđun ja dutkamuš seamma fáttáid birra sáhtta buoridit kvalitehta bohtosiin mat almmuhuvvojit.

Čujuhus Listu

- [1] Kyllingstad J.R. Anatomisk institutt og det germanske herremenneske. <http://www.muv.uio.no/fagene/medisin/basale-med-fag/anatomi-herremenneske-jkyllingstad-300608.xml> 2008 [cited 9 A.D. May 6];
- [2] Haldorsen T, Tynes T. Cancer in the Sami population of North Norway, 1970-1997. *Eur J Cancer Prev* 2005 Feb;14(1):63-8.
- [3] Brustad M, Pettersen T, Melhus M, Lund E. Mortality-patterns in geographical areas with a high vs. low density of Sami population in Arctic Norway. *Scan J Publ Health*. In press 2009.
- [4] Gjestland A. [Infant mortality in Finnmark 1961-65 related to data for the years 1951-60]. *Tidsskr Nor Laegeforen* 1970 May 1;90(9):850-2.
- [5] Forde OH, Thelle DS, Miller NE, Mjos OD. The Tromso heart study. Distribution of serum cholesterol between high density and lower density lipoproteins in subjects of Norse, Finnish and Lappish ethnic origin. *Acta Med Scand* 1978;203(1-2):21-6.
- [6] Thelle DS, Forde OH. The cardiovascular study in Finnmark county: coronary risk factors and the occurrence of myocardial infarction in first degree relatives and in subjects of different ethnic origin. *Am J Epidemiol* 1979 Dec;110(6):708-15.
- [7] Tverdal A. Cohort study of ethnic group and cardiovascular and total mortality over 15 years. *J Clin Epidemiol* 1997 Jun;50(6):719-23.
- [8] Tynes T, Haldorsen T. Mortality in the Sami population of North Norway, 1970-98. *Scand J Public Health* 2007;35(3):306-12.
- [9] Utsi E, Bonna KH. [Coronary heart diseases among Lapps and Norwegians in Finnmark]. *Tidsskr Nor Laegeforen* 1998 Mar 30;118(9):1358-62.
- [10] Jennum AK, Graff-Iversen S, Selmer R, Sogaard AJ. [Risk factors for cardiovascular disease and diabetes through three decades]. *Tidsskr Nor Laegeforen* 2007 Oct 4;127(19):2532-6.
- [11] Njolstad I, Arnesen E, Lund-Larsen PG. Cardiovascular diseases and diabetes mellitus in different ethnic groups: the Finnmark study. *Epidemiology* 1998 Sep;9(5):550-6.

- [12] Selnes A, Bolle R, Holt J, Lund E. Cumulative incidence of asthma and allergy in north-Norwegian schoolchildren in 1985 and 1995. *Pediatr Allergy Immunol* 2002 Feb;13(1):58-63.
- [13] Johnsen K, Goll R, Reikeras O. Acetabular dysplasia in the Sami population: a population study among Sami in north Norway. *Int J Circumpolar Health* 2008 Feb;67(1):147-53.
- [14] Broderstad AR, Melhus M, Lund E. Iron status in a multiethnic population (age 36-80 yr) in northern Norway: the SAMINOR study. *Eur J Haematol* 2007 Nov;79(5):447-54.
- [15] Brustad M, Parr C, Melhus M, Lund E. Childhood diet in relation to Sami and Norwegian ethnicity in northern and mid-Norway - the SAMINOR study. *Public Health Nutr* 2008 Feb;11(2):168-75.
- [16] Brustad M, Parr CL, Melhus M, Lund E. Dietary patterns in the population living in the Sami core areas of Norway--the SAMINOR study. *Int J Circumpolar Health* 2008 Feb;67(1):82-96.
- [17] Spein AR, Kvernmo SE, Sexton H. The North Norwegian Youth Study: cigarette smoking among ethnically diverse adolescents. *Ethn Health* 2002 Aug;7(3):163-79.
- [18] Broderstad AR, Melhus M, Lund E. Iron status in a multiethnic population (age 36-80 yr) in northern Norway: the SAMINOR study. *Eur J Haematol* 2007 Nov;79(5):447-54.
- [19] Kvernmo S, Johansen Y, Spein AR, Silviken A. Ung i Sápmi. [1], 3-65. 2003. Tromsø, Senter for samisk helseforskning, Institutt for Samfunnsmedisin, Universitetet i Tromsø.
Ref Type: Serial (Book,Monograph)
- [20] Kvernmo S. Mental health of Sami youth. *Int J Circumpolar Health* 2004 Sep;63(3):221-34.
- [21] Sorlie T, Nergard JI. Treatment satisfaction and recovery in Saami and Norwegian patients following psychiatric hospital treatment: a comparative study. *Transcult Psychiatry* 2005 Jun;42(2):295-316.
- [22] Javo C, Ronning JA, Handegard BH, Rudmin FW. Social competence and emotional/behavioral problems in a birth cohort of Sami and Norwegian preadolescents in Arctic Norway as reported by mothers and teachers. *Nord J Psychiatry* 2009;63(2):178-87.

- [23] Silviken A, Haldorsen T, Kvernmo S. Suicide among Indigenous Sami in Arctic Norway, 1970-1998. *Eur J Epidemiol* 2006;21(9):707-13.
- [24] Silviken A, Kvernmo S. Suicide attempts among indigenous Sami adolescents and majority peers in Arctic Norway: prevalence and associated risk factors. *J Adolesc* 2007 Aug;30(4):613-26.
- [25] Furu K, Straume B, Thelle DS. Legal drug use in a general population: association with gender, morbidity, health care utilization, and lifestyle characteristics. *J Clin Epidemiol* 1997 Mar;50(3):341-9.
- [26] Bakken K, Melhus M, Lund E. Use of hypnotics in Sami and non-Sami populations in northern Norway. *Int J Circumpolar Health* 2006 Jun;65(3):261-70.
- [27] Nystad T, Melhus M, Lund E. [The monolingual Sami population is less satisfied with the primary health care]. *Tidsskr Nor Laegeforen* 2006 Mar 9;126(6):738-40.